

Başlangıçtan 19. Yüzyıla İslam Ahlak Düşüncesine Bütüncül Bir Bakış: Konu-Problem (*Mevdū'-Mesā'il*) Ayrımı Temelli Bir Literatür Tasnifi*

MUSTAKİM ARICI

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türkiye
İstanbul Medeniyet University Faculty of Arts and Humanities, Turkey
mustakimarici@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3021-3571>

Öz

İslam ahlak düşüncesi üzerine yazılan modern Arapça, Türkçe ve İngilizce araştırmalarda ahlak (*el-aḥlāk*, *ethics*); edep, tasavvuf, felsefe ve kelamı içerecek şekilde, teorik, pratik, analitik, normatif ve benzeri yaklaşımlardaki tüm literatürleri kapsayan üst terim olarak kullanılmakta ve bu kullanım, genel bir kabule mazhar olmaktadır. Ancak bu çalışmalarda İslam düşüncesinde ahlakın neyi kapsadığı ve neyi dışarıda bıraktığı ve daha ziyade bunun hangi ilkelere göre belirlendiği tam olarak cevabını bulamamıştır. Bu makalede İslam ahlak düşüncesi alanında ortaya konulan ve genel kabul gören literatür tasniflerini sorgulamakta ve bir tasnif teklifinde bulunmaktayız. Literatürü başlangıçtan 19. yüzyıla kadarki dönemi kuşatacak şekilde ele aldık. Bu makale nihayetinde literatürün kapsamını sorgulayarak İslam ahlak düşüncesi çalışmalarının daha geniş bir zaviyeden yapılması gereğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Ahlak Düşüncesi, Pratik Felsefe, Tasavvuf, Edep, Kelam, Fıkıh.

A Holistic View of Islamic Ethical Thought up to the 19th Century: Classifying the Literature Based on Topic-Issue (*Mawdū'-Masā'il*) Distinction

Abstract

In modern Arabic, Turkish and English studies on Islamic ethical thought, ethics (*al-akhlāq*) is used as an umbrella term covering all literature in theoretical, practical, analytical, normative, and similar approaches, including *ādāb*, sufism, philosophy, and theology. This usage has been commonly held. However, these studies do not properly explain what is or is not the scope of ethics, above all, according to which criteria the scope of ethics are determined. This essay challenges the generally accepted classifications of the literature in Islamic ethical thought and suggests another classification of that literature. Based on certain reasons, we have handled the literature in a way that covers the period from the beginning to the 19th century. This article ultimately questions the scope of the literature and highlights the need to conduct studies on Islamic ethical thought from a broader perspective.

Keywords: Islamic Ethics Thought, Practical Philosophy, *Taşawwuf*, *Ādāb*, *Kalām*, *Fiqh*.

1. Belirsiz Bir Mefhum: İslam Ahlak Düşüncesi

Bir kavram olarak ve mahiyeti itibariyle modern araştırmalarda bir asırdan fazla bir zamandır gündemde olan İslam felsefesi hakkındaki tartışmalar halen sürmektedir. Bu terkihi oluşturan her iki kavramın ayrı ayrı neye tekabül ettiği ve bir bütün olarak neyi karşıladığı noktasında tam bir uzlaşma olmamasına rağmen Türkçe ve hatta İngilizce literatürde terimin kabul gördüğünü söyleyebiliriz. Mesela İngilizcede yazılmış son iki prestijli el kitabı, başlıklarında İslam felsefesi kavramına yer vermekte ve bu terimin ideal sayılmasa da meramı ifade etmede alternatiflerine nazaran tercihe şayan olduğunu dile getirmektedir.¹ İslam felsefesinin mahiyeti sorunuyla ilgili tartışmaların neredeyse usandırıcı bir aşamaya gelmesine karşılık İslam ahlak düşüncesi, İslam siyaset düşüncesi, İslam iktisat düşüncesi, İslam mantık tarihi gibi İslam araştırmalarının bazı alt disiplinlerindeki kuşatıcı terimler ve bunların içeriğine yönelik kabullerin ve yaklaşımların teorik bir zemine oturduğunu ifade etmek zordur.²

Bu makalede günümüze ulaşan “İslam ahlak mirasının kapsamı problemine ve bu mirasın farklı bir tasnife konu olma imkanına” odaklandık ve mevcutlarına göre teorik zemini daha sağlam ve kuşatıcı bir tasnif teklifinde bulunmaya gayret ettik. Haddizatında bu çalışmanın uzun yıllara dayanan araştırmalarımızın muhtasar bir hali olduğunu ifade edelim. 2016 yılında bölüm yazısıyla katkıda bulunduğumuz edisyon bir çalışmada İslam ahlak literatürünün yeni bir tasnife konu olması gerektiğini ifade etmiştik.³ Söz konusu yayında Hümeýra Özturan, İslam ahlak düşüncesi alanında yapılan modern çalışmaları genel olarak değerlendirmiş, klasik literatüre yönelik bazı tasnifleri de kısa bir şekilde bu değerlendirmeye dahil etmişti.⁴ Aynı çalışmadaki bir başka yazıda İdris Cevahir, belli isimlerin tasniflerini

* Makaleyi okuyan ve katkı sağlayan değerli arkadaşlarım Hümeýra Özturan ve Hacı Bayram Başer'e, önerileri için makalenin anonim hakemlerine teşekkür ediyorum.

¹ Richard C. Taylor ve Luis Xavier López-Farjeat, “Introduction,” 1-2; Khaled El-Rouayheb ve Sabine Schmidtke, “Introduction,” 5.

² İktisadi düşüncenin İslami kaynaklarının dökümü ve tasnifi mahiyetinde olan Sabri Orman'ın “Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları” başlıklı makalesi alanında sorunu fark etmiş bir kaynak olarak öne çıkar. Ancak makalede ilgili literatürün tutarlı ilkeler ekseninde tasnif edildiği kanaatimizce tartışmalıdır. İlgili makale için bkz. Sabri Orman, “Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları,” 9-48.

³ Mustakim Arıcı, “Ahlâk Neyi Bilmektir? Bir İlim Olarak Ahlâk,” 44-45.

⁴ Hümeýra Özturan, “İslâm Ahlâk Düşüncesi Çalışmalarının Dünü ve Bugününe Dair Bir İnceleme”, 1-27. Bu tür literatür değerlendirmelerinin sayısının artması ve güncellenmesi, alanda araştırma yapan genç akademisyen adaylarına ve entelektüel meraklı olan okuyuculara kılavuzluk etmesi bakımından oldukça önemlidir. Bu çerçevede son yedi yılda yapılan telif, edisyon kitap, makale ve benzeri çalışmaları dikkate alan yeni bir tahlile ihtiyaç vardır.

kısmen de olsa eleştirel bir okumaya tabi tutmuştu.⁵ Klasik literatürü tasnif eden modern çalışmalar hakkında söylemek istediklerimiz bu iki yazıda bir ölçüye kadar ifade edildiği için tekrara düşmemek adına burada kısa bir şekilde kendi tahlillerimizi ilave etmek istiyoruz. Ancak makalemizin öncelikli amacının literatürü tasnif eden bütün çalışmaların kritiğini yapmak olmadığını, bazı öncü kaynakları ele almayı ve yeri geldikçe bazı ikincil kaynaklara atıf yapmayı yeterli gördüğümüzü özellikle belirtmek gerekir.

(i) G. Hourani,⁶ Macid Fahri,⁷ Mustafa Çağrırcı⁸ ve M. ‘Ābid el-Cābirī’nin⁹ öncü çalışmaları, İslam düşüncesinde ahlaki müstakil bir zeminde tartışmaları ve alana dair malzemeyi kendi ölçütleri çerçevesinde kuşatıcı bir yaklaşımla değerlendirmeleri bakımından oldukça kıymetlidir. Dahası bu çalışmalar, alanda yapılan teorik tartışmaların önünü açmış ve alana akademik bir disiplin olma sürecine önemli katkılar sağlamıştır. Buna karşılık sahanın klasiği sayılan bu çalışmalarda, makalemizin temel sorusuna verilen yanıtların ve ortaya konulan modellemelerin tekdüzelik arz etmesi disiplinin nitelik bakımından gelişmesine de ket vurmuştur. Zira burada zikredilen ve zikredilmeyen bazı modern araştırmacılar birbirlerinden farklı oranlarda da olsa İslam ahlak mirasının belli bir kısmını incelemeye tabi tutarken¹⁰ diğer bir kısmını dışarda bırakmışlardır. Böylelikle İslam siyaset düşüncesi ve İslam mantık tarihi araştırmalarındaki duruma benzer bir şekilde İslam ahlak düşüncesi, özellikle bu öncü isimlerin belirlediği epistemik uzaya hapsedilmiştir.¹¹ Gerek nazari sorgulamalar temelinde yazılan birincil kaynakları ve gerekse daha pratik ihtiyaçlara cevap veren, büyük ölçüde edebi veya didaktik formlar içinde üretilen ve yazıldıkları dönemlerin ahlak zihniyetini yansıtan temel kaynakları inceleyen modern araştırmalar, ahlak düşüncesi tarihinin malzemesini daima eksik bir biçimde ele almıştır. Hatta atıf yapılan müelliflerin tasniflerinin, bu anlamda bir tasnif

⁵ İdris Cevahir, “Modern Ahlâk Çalışmalarındaki Ahlâk Tasniflerine Eleştirel Bir Yaklaşım,” 85-98.

⁶ George Hourani, *Reason and Tradition in Islamic Ethics*, 15-61.

⁷ Majid Fakhry, *Ethical Theories in Islam*.

⁸ Mustafa Çağrırcı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*.

⁹ Muhammed ‘Ābid el-Cābirī, *el-‘Aklü'l-Ahlâkiyyu'l-‘Arabî*.

¹⁰ Sınırlı bir malzemeye dayandıkları halde İslam düşüncesinde klasik mirasın bütünü kuşatmış gibi bir resim sunan ve hatta bu zeminden hareketle “yeni teklifler” iddiasında olan bazı eserler (İki örnek için bkz. Ömer Türker, *Ahlâk: Yeni Bir Yaklaşım*; Ömer Türker, *Pratik Felsefenin Yeniden İnşası: Ahlakiliğin Doğası*) de bu tenkitlere konu edilmelidir. Mesela Türker’in burada zikredilen iki çalışmasının ilki daha önce yayımlanmış kitap bölümlerinin bir derlemesi mahiyetinde olup içerikle başlık arasında bir uyum kesinlikle söz konusu değildir. İlgili çalışmalar kanaatimizce “yeni yaklaşım, yeniden inşa” ifadeleriyle yeniyi kolaylıkla tüketen bir özellik arz etmektedir.

¹¹ Mesela *İslâm Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler* başlıklı edisyon kitap klasik literatürü felsefe, kelam, tasavvuf ve edeb bağlamında ele almış olup mahiyeti itibarıyla yukarıda sayılan öncü çalışmalardan pek de farklı değildir.

yapmayan Bursalı Mehmed Tahir (1861-1925)¹² ve Agâh Sırrı Levend'in (1894-1978)¹³ ahlak eserleri üzerine yazdıkları bibliyografya çalışmalarında sundukları yelpazeye göre daha dar kapsamlı olduklarını ifade edebiliriz. Fakat son zikredilen müellifleri de değerlendirmeye eklediğimizde İslam ahlak mirasını tasnif eden veya malzeme hakkında bir bibliyografya hazırlayan isimlerin ortak noktasının büyük oranda "bir bütün olarak ahlak eseri" addettikleri çalışmaları dikkate almaları olduğunu söyleyebiliriz.

Çağrıcı, Fahri ve el-Câbirî gibi isimler felsefe ve tasavvufta inceledikleri eserleri bir bütün olarak dikkate alırken kelamı problem odaklı tartışmakta ve dolayısıyla kelam eserlerini kısmen konu edinmektedirler. Yani ismi zikredilen müellifler felsefe, tasavvuf ve edep kapsamındaki eserleri incelemeye ve tasnife tabi tutarken bu ilkedden farklı olarak mahiyeti gereği bazı ahlak problemlerine cevap arayan kelamın, İslam ahlak mirasının özgün ve zengin bir yönünü temsil ettiğini dile getirmekte, buna bağlı olarak da kelam eserlerinin ilgili kısımlarını "kelami ahlak" başlığı altında tahlil etmektedirler. Kelamı İslam ahlak düşüncesinin özgün bir kolu sayarken doğru bir tavır ortaya koyan bu modern literatür, başka alanlarda yazılan ve ahlak problemlerini kelam eserlerindeki benzer bir düzeyde inceleyen ya da yazıldıkları dönemlerin ahlak zihniyetini gerek tikel meseleler üzerinden gerekse genel anlamda yansıtan çalışmaları gündeme getirmemektedir. Şöyle ki sözü edilen İslam ahlak düşüncesi el kitaplarında kelamcılarının iyi ve kötüye ya da insan fiillerindeki irade problemine dair tartışmaları bilhassa Mutezile metinleri söz konusu olduğunda özgün ahlak felsefesi konuları olarak görülmektedir. Fakat fakihlerin mesela değerler üzerine yaptığı veya fiilin icbar altında yapılmasının hukukiliği hakkındaki tartışmaları aynı zamanda ahlak felsefesi ile kesişen bahisler olarak görülüp de İslam ahlak düşüncesi kapsamında tahlil edilmemektedir. Halbuki ahlak felsefenin başyapıtı *Nikomakhos'a Etik*, kelam ve fıkıh eserlerinde irade hürriyetinin uzantıları şeklinde göreceğimiz sorunları birer felsefe problemi olarak çok daha öncesinde gündemine almıştır.

Sözü edilen çalışmalarda mesela bir ekol olarak filozofların ahlak anlayışları ele alındığında da büyük eksiklikler görülmektedir. Yapılan çalışmalarda daha çok onların bizatihi pratik felsefe eserleri olup olmadığına bakılmakta, metafizik, zooloji veya tıp eserlerinde ahlak felsefesini doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendiren konuları nasıl inceledikleri göz ardı

¹² Bursalı Mehmed Tahir, *Ahlâk Kitaplarımız*.

¹³ Agâh Sırrı Levend, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız," 89-115.

edilmektedir. Velhasıl klasik felsefi ilimler şemasında doğa ilimlerinin psikoloji, zooloji (*'ilmu'l-ḥayevān*) gibi asıllarında, tıp ve *firāset* gibi birçok yan dallarında yazılan eserlerde, gizli ilimlerin farklı dallarındaki eserlerde, hadis literatüründe, tefsirlerde, usul problemlerini tartışan fıkıh metinlerinde, furu eserlerinde, kroniklerde, fütüvvetnameler, pendnameler, gazavatnameler, adaletnameler ve benzerlerinde, atasözleri ve deyimlerle ilgili metinler, hicviyeler, şair tezkireleri, hikayeler, divanlar, kasideler ve diğer nazım türlerindeki kaynaklarda ve farklı alanlardaki daha birçok eserde ahlak alanına girecek devasa bir malzeme söz konusudur. Bunların literatüre bir şekilde eklenmesi ve alanın doğal ürünleri sayılan kaynakların ötesine geçilmesi, klasik hakkında daha bütüncül bir yaklaşım sergilememize vesile olacaktır.

Klasik literatürün incelemelere kısmen konu olması, sorunu modern araştırmaların sadece belli kaynaklara odaklanmasıyla ilgili değildir. Buna ilaveten birçok araştırmada dönemsel olarak da bir sınırlama söz konusu olmuş, Osmanlı dönemi örneğinde olduğu gibi yüzyıllar boyu üretilen eserler görmezden gelinmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak da Farsça ve Osmanlı Türkçesinde yazılan eserler ya hiç dikkate alınmamış ya da araştırmalara kısmen dahil edilmiştir.¹⁴ Bu açıdan Bursalı Mehmed Tahir, Agâh Sırrı Levend ve Mehmet Ali Aynî'nin¹⁵ Osmanlı literatürünü öne çıkarmaları oldukça kıymetlidir.

(ii) Kanaatimizce bir tasnif öneren modern araştırmacıların literatüre bir bütün olarak bakmayı, ele alınan mirası, ekol veya yaklaşım odaklı okuma gayretiyle alakalıdır. Dolayısıyla onlara göre literatür bir ekole, meşrebe ya da modellenen bir yaklaşıma uygunluk arzettiği oranda incelemeye layık görülmüştür. Ancak bu bakış açısına göre bile yapılan tasniflerin teorik bir temele dayanıp dayanmadığı ya da yazarların bu sorgulamayı yeterince

¹⁴ Bu çerçeveyi genişleten ve sözü edilen dönemdeki eserleri konu edinen literatür çalışmaları da yok değildir. İslam Ahlâk Düşüncesi Kataloğu yukarıda atfı yapılan isimlerin eksik bıraktığı dönemlere ve eserlere dikkatleri çektiği ve ilgili malzemeye daha kolay ulaşmayı sağlayan bir kaynak olduğu için bizatihi kıymetlidir. Fakat başlangıç aşamasında yer aldığımız, sistematik bir tasnif şemasıyla yola çıkılmadığı ve sonucu aceleyle getirileceği için devam etmediğimiz bu proje ve mevcut kataloglama çalışması sözü edilen sorunları bir taraftan da devam ettirmektedir. Zira en önemli sorun olan tasnif kriterleri hakkında bir tartışma yapılmamış ve kapsama alınan eserler ve alınmayanların gerekçeleri belirlenmemiştir. Dahası mahzurlarına rağmen “dinî ahlak” gibi yerleşik tasnif maddeleri de kullanılmaya devam etmiştir. “Aklî/felsefî, naklî/dinî ve aklî-naklî/felsefî-dinî, dinî-genel, dinî-tasavvufî, felsefî-memzûc” şeklinde yapılmış tasnif maddelerinin bir tanımı olmadığı gibi bu ifadeler kafa karışıklığından başka sonuç doğurmamaktadır. Bu dağınıklık projenin tanıtıldığı sayfalarda fark edilecek şekildedir. “Hakkında,” İslam Ahlâk Düşüncesi Kataloğu, <http://iadkatalog.ilke.org.tr/hakkında> (08.05.2022); “Katalogun İçeriği,” İslam Ahlâk Düşüncesi Kataloğu, <http://iadkatalog.ilke.org.tr/katalogun-icerigi> (08.05.2022)

¹⁵ Mehmed Ali Aynî, *Türk Ahlâkçıları*.

yapıp yapmadıkları ve tutarlı ilkeler geliştirip geliştirmedikleri tartışmaya açıktır. Bu okuma şeklini bazı sorularla açabiliriz: Tasnife konu olan malzemenin alt başlıklara ayrılmasında belli bir standart sunan ilkeler söz konusu mudur? Hangi malzeme ilgili çalışmalara neden alınmış, hangi malzeme neden dışarıda bırakılmıştır? Bu soruları bir örnekle somutlaştırmak gerekirse mesela Fahri'nin kullandığı kavramlardan olan "dinî" kavramının tekabül ettiği anlam, onun karşısına konulan kelami ve nassi ahlak teorileri ile nasıl ayrıştırılmıştır? Kelami olan ve nassi olan dinî değil midir? Yoksa bu ayrımlarda muğlak ve hatta keyfi kullanımlar mı söz konusudur? Zira İslam kültür tarihinin çok büyük bir döneminde ahlak alanında görüş beyan edenlerin bir din olarak İslam'ı dikkate almamaları, bütünüyle din dışı bir ahlak anlayışından söz etmeleri pek karşılaşılan bir şey değildir. *Nikomakhos'a Etik* gibi bir ahlak felsefesi eseri bile belli bir uyarlamaya uğrayarak¹⁶ Arapça'ya tercüme edilmiş¹⁷ ve Ebü Hâmid el-Gazâlî'nin (ö. 505/1111) *Mizânul-'Amel*'i örneğindeki gibi İslam atmosferi içinde yorumlanmıştır. Dolayısıyla 19. yüzyıla kadar bir din olarak İslam'ın ve dinî kültürün sirayet etmediği bir ahlak yorumu bulmak oldukça zordur ve bu sebeple "dinî" terimini kullanarak bir ahlak anlayışını bir başkasından ayırmak klasik literatür için pek elverişli olmasa gerektir. 19. yüzyılın sonlarında felsefi anlamda din dışı ahlak anlayışları ve bir din olarak İslam'ı dikkate almayan adab-ı muâşeret kuralları önerilmiştir. Buna karşılık *Ahlâk-ı Dînî* başlıklı bazı Osmanlı Türkçesi eserlerde olduğu gibi "dinî" kavramı kullanılsa bile bunun daha ziyade adab-ı muâşeret, ilmihal bağlamında bir ahlak anlayışına tekabül ettiği görülmektedir. Dolayısıyla belli bir dönemde kullanılan "dinî" kavramı tercih edilse dahi bunun ancak "fıkhi/şer'î" alanı karşılması söz konusu olabilir.

¹⁶ Pormann ve Savage-Smith'e göre "Yunan tanrılar sistemi ve diğer çoktanrılı fikirlerle ilgili referanslarda olduğu gibi Yunanca metinler Arapça'ya intikal ettiğinde mütercimler zaman zaman hesaba katmak zorunda oldukları belirli kültürel duyarlılıklarla yüz yüze geldiler." Peter E. Pormann ve Emilie Savage-Smith, *Medieval Islamic Medicine*, 32. Bu durum belli kavram ve cümleler düzeyinde *Nikomakhos'a Etik* çevirisi için de geçerlidir. Pormann ve Savage-Smith'in verdiği örneklerden biri Yunancada tanrı/tanrılar ifadesi geçen bazı eserlerin Arapça çevirisinde bunun yerine Allah denilmiş olmasıdır. Bunu *Nikomakhos'a Etik*'te birkaç yerde görmek mümkündür. Mesela bkz. Akasoy ve Fidora, *The Arabic Version of Nicomachean Ethics*, 1099b 11; 1101b 30; 1122b 20.

¹⁷ Yunan ahlak mirasının böyle bir perspektifle alınılması ve yorumlanması, yapılan şeyin felsefi niteliğini sorgulamayı gerektirse de nihayetinde ortaya konulan düşünsel mirasın felsefe olmasına bir halel getirmez. Bunun aksine dinî kabulleri dikkate alarak yapılan alımlamanın ve İslam tarihinde ortaya konulan ürünün ahlak, salt felsefi olanın ise etik olarak ayrıştırılma önerisini kabul etmediğimizi ifade etmek isteriz. Böyle bir okumaya yönelik eleştiriler için bkz. Hümeýra Özturan, "Etik ile Ahlâk Arasında: Türkçe Ahlâk Felsefesi Literatürüne Dair Etik Kavramı Kullanımı Üzerinden Bir Değerlendirme," 189-192.

Tasnif kriteri olarak kullanılan kavramlarla ilgili bir başka problemli örnek Hourani'nin "normatif" ve "analitik" ayrımıdır. Zira Hourani'nin normatif diye isimlendirdiği literatürde analitik tartışmalar varken, analitik başlığını koyduğu literatürde de normatif yönler ve hususiyetler oldukça fazladır. Dolayısıyla bu karakterizasyonların indirgemeci ve yanıltıcı olduğu ve klasik literatüre farklı ve bütüncül bir şekilde yaklaşılması gerektiği ifade edilebilir.

2. Literatürün Adlandırılması, Tasnifi ve Dönemlendirme Problemleri

Çalışmamıza konu olan literatürün adlandırılması, nasıl tasnif edileceğini önceleyen bir meseledir. Alanda kullanılan başlıca terimler İslam ahlakı, İslam ahlak felsefesi ve İslam ahlak düşüncesidir. Ahlakın Arap-İslam veya sadece Arap kelimesi ile birlikte kullanıldığı terkiplerin yanı sıra Osmanlı ahlak düşüncesi gibi daha az gördüğümüz tabirler de vardır. Bu yazıda ahlak ile beraber kullanılan İslam'ın bir dinin ötesinde kültürü karşılayan anlamda (*Islamicate*) ele alındığını söylemekle yetinmek istiyoruz.

İslam ahlak düşüncesi terkinin üçüncü kelimesi olan düşünce üzerinde de kısaca duralım. El-Câbirî'nin öne çıkardığı "miras (*mevrûse, turâs*)" geçmişten günümüze ulaşan ahlak malzemesini kuşatma iddiasına oldukça elverişlidir. Fakat el-Câbirî ideolojik yaklaşımının bir yansıması olarak *mevrûseye*, mirasın büyük bir kısmını kapsamadığı halde genel bir anlam vermektedir. Yani İlhanlılar, Osmanlılar, Safeviler, Timurular dönemlerindeki literatür, mirasın bir parçası olarak addedilmemektedir.¹⁸ Diğer yandan çalışmamıza doğrudan ve dolaylı bir şekilde konu olan literatürleri çevrelemeye en uygun kelime miras olsa da kelimenin Türkçede "düşünce"nin verdiği ağırlığı tam olarak karşılayamaması sebebiyle "İslam ahlak mirası" demeyi doğru bulmadık. "Düşünce" yerine "felsefe"yi kullanmak da felsefe kapsamına girmeyen hadis, edep, edebiyat gibi alanlardaki malzemeyi kuşatmayacaktı. Dolayısıyla "düşünce" meramımızı ifade etmek için daha uygundur ve burada felsefe anlamında değildir, zira çalışmamıza konu olan literatür içinde felsefi ve hatta nazari olmayan birçok unsur bulunmaktadır.

Yazımız, temelde bir literatürü konu alıyorsa neden İslam ahlak literatürü denilmediğini de izah etmemiz gerekiyor. İslam ahlak literatürü ifadesi coğrafya, tıp ve benzeri alanların tümünün doğrudan ahlak

¹⁸ Bu yönde bir değerlendirme ve eleştiri için bkz. Hümeýra Özturan, "Muhammed Âbid el-Câbirî. Arap Ahlâkî Aklı", *Nazariyat*, 141, 148.

kapsamına girdiğini iddia etme gibi bir riski gündeme getirecekti. Çalışmanın başlığında yer verdiğimiz “konu-problem ayrımı” coğrafya, tıp ve benzeri literatürleri ahlak eseri saymayıp ahlak problemleriyle ilgilenen eserler sayma iddiasına imkan tanıdı. Şöyle ki, bu ayırım sayesinde şu coğrafya eseri, bu tıp metni veya *ādābu'l-baḥş* eseri bir ahlak problemine yer veriyor, bir açıdan ahlak meselelerini ihtiva ediyor diyebiliyoruz ve böylelikle literatürleri, bilindikleri yerlerinin dışında konumlandırma gibi bir durum da ortaya çıkmamış oluyor. Burayı biraz daha açmak faydalı olur. Bu tasnif yapılırken dikkate aldığımız iki önemli maksimde Meşşā'ī felsefenin burhan teorisinin ilham vericiliğini zikretmemiz gerekir. Buna göre klasik literatürün “konu (*mevdū*)” ve “problem (*mes'ele*)” odaklı tasnif edilmesinin daha teorik ve bütüncül bir zemin sunacağı düşüncesiyle (i) ilk olarak müelliflerin ahlak ile “konusu, ilkeleri ve problemleri” olan bir disiplin düzeyinde iştigal etmelerini öne çıkardık. İster ahlakı felsefi bir disiplin olarak görme, ister tasavvufu bir ahlak olarak inşa etme şeklinde olsun bu tür alanları ahlakı bir ilim, bir disiplin olarak kabul edip konusal düzeyde ele alan grupta değerlendirdik. Felsefi bir disiplin olarak ahlak ile tasavvufun ahlak ilmi olarak telakki edilmesi elbette farklı şeylerdir. Bilhassa tasavvufun ahlak ilmi olması ile ne kastedildiğine ve bazı modern araştırmaların bu konudaki yaklaşımlarına ilgili yerde işaret edeceğiz. Ahlakı ve hatta pratik felsefeyi bir bütün olarak kuşatma iddiasında olan bir alan da “edeb” temalı bazı eserlerdir.

(ii) İkinci olarak literatürü müelliflerin ele aldığı tikel problemler üzerinden ayrıştırdık. İkinci gruptaki eserler alt gruplara ayrıldıklarında çok büyük bir malzeme karşımıza çıkmaktadır. Mesela bir *firāset* eseri için ahlak eseri denilebilir, ancak problem, ahlakın bütününe ihata etme iddiasıyla anlatılmaz. Benzer şekilde meslek adabı veya eğitim-öğretim adabı üzerine yazılan bir eser tikel bir problemi incelemektedir. Bu örnekler bir eser hacminde olabileceği gibi bir tasnif ya da *enmūzec* eserinin pratik felsefe ve ahlak bölümü gibi birden çok konuyu içeren eserlerin bir parçası da olabilir. Bütünüyle ihata ve tasnif edilmesi zor olan bu ikinci gruptaki malzemeyi öncelikli problemlere göre birbirinden ayrıştırmaya çalıştık ve teorik problemleri mi yoksa pratik problemleri mi öne çıkardıkları sorusuyla ilgilendik. Alt düzeyde yaptığımız teorik-pratik ayrımı Hourani'nin analitik-normatif ayrımında olduğu gibi keskin hatlarla literatürü bölümleyen bir mahiyette değil, daha esnek bir yapıya sahiptir. Daha açık ifade edelim; teorik ahlak problemlerini öne çıkararak ve sistematik bir anlatımı olan bir eser pratik ahlak bahislerini de içerebilir ve hatta normatif bir dili de olabilir ya

da bunun tersi, pratik ahlak meselelerinin öne çıktığı bir eserde teorik problemlere de yer verilebilir. Melez karakter taşıyan bu tür eserleri zorlayarak tek bir kategori altına sokmaktansa eserin öne çıkan özelliğini dikkate alıp tasnif etmek daha ihtiyatlı bir tavrıdır. Dolayısıyla ahlak meseleleriyle pratik düzeyde ilgilenen ilim dallarındaki literatürden (B.2.) literatürü ele aldığımız yerde başka kriterler dikkate alındığında bir eserin birden çok başlık altına girmesinin önünde de bir engel yoktur. Mesela *Gülşen-i Râz* bir mesnevi olarak edebî bir türe de dahil edilebilir, ele aldığı teorik problemler ve verdiği mesajlar itibarıyla teorik ya da pratik bir tasavvuf eseri olarak da görülebilir. Ancak her iki durumda da bu eserin ve benzerlerinin bir ahlak problemiyle ilgilendiği ve bunun öncelendiği çok açıktır.

Burada sunduğumuz tasnif, ekol ve yaklaşım temelli değil, konu ve problem odaklı bir ilkeye sahip olduğu için bir ekolü farklı tarzdaki eserlerine göre birden fazla başlık altına dahil etmek mümkün oldu. Mesela filozofların ahlakı konu düzeyinde ele aldıkları *Tehzibu'l-Ahlâk* gibi eserleri ile bir problem üzerine yazdıkları ahlak eserleri farklı literatür maddeleri altına alınmıştır. Yine 'Abdulkerim b. Hevâzin el-Şuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle'si* gibi sufilerin ahlakı konu düzeyinde ele aldığı eserleri ile mesela sadece riyazet gibi bir problem üzerine yazdıkları eserler farklı maddeler olarak sınıflandırılmıştır.

Bu makalede tasnife konu olan içerik büyük oranda 19. yüzyıla kadarki süreçte üretilen eserlerden oluşmaktadır. Zira 19. yüzyılın belli bir döneminden itibaren İslam coğrafyasında Batı ahlak felsefeleriyle, roman gibi modern edebi ürünlerle, dergi ve gazete gibi yeni bilgi araçlarıyla karşılaşmış, hatta farklı seviyeler için tesis edilen modern eğitim kurumlarındaki ahlak dersleri için muhtelif kaynaklar yazılmış ve ahlak düşüncesi kapsamına giren literatür daha da çeşitlenmiş ve oldukça genişlemiştir. Fakat bu dönemden sonra da klasik usulde ve içerikte eserler yazılmaya devam etmiştir.¹⁹ Biz çalışmamızda yeni ahlak anlayışlarını tartışan, yeni türlerde ve yeni araçlar ile yazılan eserleri dikkate almazken klasik literatürleri 20. yüzyıla taşıyan metinlere de yer vermeye çalıştık.

Burada çok önemli bir sorun da dikkate aldığımız literatürü dönemlendirmede kullanılan başlıkların, terimlerin ne veya neler olacağıdır. Türkiye'de İslam araştırmalarında "Klasik" ve "İkinci Klasik" gibi

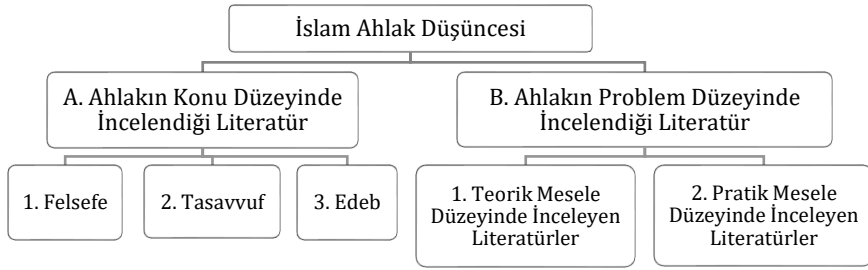
¹⁹ Osmanlı'nın son döneminde yazılmış ahlak eserleri hakkında yapılmış muhtelif çalışmalar vardır. Bunlar arasından derli toplu bir kaynak olması hasebiyle şu kaynağa müracaat edilebilir: Hüsamettin Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk: (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar)*.

yerleşememiş ama tedavülde olan bir kullanımın yanında *İslâm Düşünce Atlası*'nda "Klasik", "Yenilenme", "Muhasebe" ve "Arayış" şeklinde dörde ayrılan bir öneri daha vardır. İkinci önerinin pratik felsefe ve ahlak literatürüne uygun olmadığı ve suni kaldığı kanaatindeyiz. Literatürün mahiyeti bakımından "Klasik ve Klasik Sonrası" veya "Klasik ve İkinci Klasik" dönem şeklindeki adlandırmaları da belli imaları olduğu için tercih etmeyip makale başlığında "başlangıçtan 19. yüzyıla" ifadesine yer verdik.

Ahlak, hayatın tümünü bir şekilde kuşatan bir saha olarak addedildiği için neredeyse her alanın ahlakla ilişkilendirilmesi ihtimali gibi bir sorunu görmezden gelmediğimizi de ifade edelim. Zira bu problemin cevaplanmaması durumunda İslam ahlak düşüncesi çalışırken dikkate alınmasını önerdiğimiz literatür, içine her şeyin atıldığı bir çuvala dönüşebilecektir. Bu sebeple çalışmaya konu olan eserlerin belirtilen maddelere dahil edilebilmesinin ve dışarıda tutulanların neden kapsama alınmadığının gerekçelendirilmesi önem arz etmektedir. Buradaki maddelere dahil edilen eserlerin değerler problemi, konu edinilen yargıların mantıksal ve dilsel yönü veya insan fiillerinin meydana geliş mekanizmaları gibi meseleleri teorik açıdan tartışması ya da uygulanabilir bir değerler manzumesi önermesi gibi pratik bir kaygısının olması ve bu sayede ahlak alanıyla ilişkilendirilebilmesi ön planda tutulmuştur. Burada yer vereceğimiz eserlerin tümünü doğrudan ahlak literatürü kapsamında görmek doğru olmayacaktır. Ancak şundan eminiz ki bu çalışmada yer verilen her bir maddenin dikkate alınması, klasik İslam ahlak düşüncesi mirasını daha doğru değerlendirmemize olanak tanıyacak, dolayısıyla kayıtsız kaldığımız her bir madde de bu mirası eksik okumamıza sebep olacaktır.

Makalemizde ahlakın problem düzeyinde incelendiği literatürdeki (B. maddesindeki) alt başlıkların her biri, örneklem oluşturacak sayıda eser ihtiva ettiği için dikkate alındı. Tek eser olan ya da birkaç eserden fazla örnek olmayan alanları bir madde olarak saymadık.

Bu çerçeveye göre makalenin buradan itibaren içeriğini oluşturan maddeleri önce aşağıda şemalar halinde ele aldık ve bir anlamda yazının kısa bir haritasını sunduk, ardından şemalardaki maddeleri açmaya çalıştık.

Şema 1: Ana Hatlarıyla İslam Ahlak Düşüncesi Literatürü

A. Felsefe ve Tasavvuf Arasında Bir Disiplin Olarak Ahlak

A. 1. Felsefe

İslam öncesi Arap kültür dünyasının değer yargıları içinde yetişen İslam toplumunun ilk kuşakları ahlaka dair ilk bilgileri nass kaynaklı olarak edindi ve birçok etkene bağlı olarak müslümanlar arasında teorik tartışmalar bu zeminde başladı. Zaman içinde müslümanlar yayıldıkları coğrafyalardaki kadim kültürlerle ve birden çok ahlak geleneği ile tanıştılar. Hint ve İran kaynaklı siyasetname ve edep eserleri büyük bir ilgi gördü ve bu metinler önemli bir ihtiyacı karşıladı. Ancak her iki zeminde de bizatihi ahlakın ve hatta siyasetin doğası nazari ve sistematik olarak tartışılmadı, bunlar bir bütünlük içinde ele alınmadı. İslam toplumunda ahlakı bir konu etrafında ve bir disiplin dahilinde inceleme iddiası öncelikle “*felāsife ya da hukemā*” olarak tanınan zümre sayesinde oldu ve bu iddianın inşaya dönüşmesi de yine ilk olarak filozofların elinde gerçekleşti. Tabi ki bu da tevarüs edilen bir ilim paradigması sayesinde mümkün oldu. Yunan felsefe eserlerinin tercümesi sürecinde ve neticesinde İslam ilim muhitlerinde ahlak 8. yüzyıldan itibaren Aristotelesçi çerçeveye sadık kalınarak bir pratik felsefe disiplini şeklinde tanımlandı. ‘Abdullāh b. el-Muḳaffa’ın (ö. 142/759) *el-Mantıḳ* eserindeki pasajlar, bu kabulün tespit edebildiğimiz en erken örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰ Sonraki yüzyıllarda da görüleceği üzere ahlak felsefi bir zeminde incelenmeye devam etti²¹ ve ilim tasniflerinde bağımsız bir felsefe disiplini olarak addedildi.²² Aristoteles’in eserlerinin tasnifinin ilimlerin tasnif modeli haline gelmesinin bir diğer sonucu, her bir disiplinin meselelerinin kapsayıcı bir şekilde tek bir eserde yazılması oldu. Ancak bu işlem, ilgili disiplinin yüzyıllardır geçirdiği serüven ve son aşamada geldiği durum dikkate alınarak yapıldı. Belki de bu değişimler ve terkiplerin en fazla yansıdığı alanlardan biri ahlaktır. İslam filozofları Platon’un diyalogları ve *Nikomakhos’a Etik*’teki bazı bahislerle Galen felsefelerindeki ahlak problemlerini ve bir din olarak İslam’ın belli kabullerini birleştirerek

²⁰ İbnu’l-Muḳaffa, *Kitābu’l-Mantıḳ*, 2-4.

²¹ Arıcı, “Ahlāk Neyi Bilmektir? Bir İlim Olarak Ahlāk,” 45-74.

²² Mustakim Arıcı, “İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlāk İlimi,” 3-7.

bir içerik çıkardılar²³ ve 10. yüzyıldan itibaren ahlak, belli bir konu etrafında bir disiplinin temel meselelerini yansıtan eserlerin yazıldığı bir alan haline geldi. Ebū Naşr el-Fārābī'nin (ö. 339/950) *Taḥşīlu's-Sa'āde*'sinde ve *Fuṣūlu'l-Medenī*'sinde, Yahyā b. 'Adī'nin (ö. 364/975) *Tehzību'l-Ahlāk*'ında ve Şābit b. Sinān'ın (ö. 365/975-76) *Tehzību'l-Ahlāk*'ında görülen içerik, daha sistematik şeklini İbn Miskeveyh'in (421/1030) *Tehzību'l-Ahlāk*'ında aldı. el-Ğazālī'nin *Mizānu'l-'Amel*'ini, Rāğib el-İşfahānī'nin (ö. 5./6. yüzyılın ilk çeyreği) *Taḥşīlu'n-Neş'eteyn* ve *ez-Zerī'a ilā Mekārimi's-Şerī'ası*, Faḥruddīn er-Rāzī'nin (ö. 606/1210) *Kitābu'n-Nefs ve'r-Rūḥ* ve *Şerḥu Kuvāhumā*'sı da konu düzeyinde ahlakı ele alan, nefis teorisi ve erdemler gibi konularda felsefi paradigmayı kabul eden metinleridir.

Birden çok sahada yazılmış nazari eserlerde bulunan felsefi ahlaka dair bölümler veya alt bölümler de bu madde kapsamında değerlendirilmelidir. Mesela *İhvān-ı Şafā' Risaleleri*'nin ahlak bölümleri, el-Ğazālī'nin *İhyā'sının Tehzību'l-Ahlāk* bölümü, *enmūzec* eserlerindeki ahlak bölümlerinde verilen örnek tartışmalar, tasnif eserlerinin ahlak bölümleri bu şekildedir.

Ahlakı felsefi bir disiplin olarak ele alan ve ahlak problemlerini kuşatan telif türü, Naşīruddīn eṭ-Ṭūsī'nin (ö. 672/1274) *Ahlāk-ı Nāşirī*'sinde pratik felsefenin bütünü²⁴ tek bir eserde toplamaya evrildi. İbn Kemmūne'nin (ö. 683/1284) *el-Kelimātu'l-Vecīze Muştemiletun 'alā Nuketin Laṭīfetin fī'l-'İlmi ve'l-'Amel*'i de pratik felsefeyi özetleyen bir eserdir. Eṭ-Ṭūsī'nin eserinin yanında 13. yüzyılda daha az bilinen iki eser Şihābuddīn Aḥmed b. Muḥammed İbn Ebū'r-Rebī'in (ö. 640/1224'ten sonra) *es-Sulūku'l-Mālik fī Tedbīri'l-Memālik* ve Sirācuddīn el-Urmevī'nin (ö. 682/1283) *Leṭāifu'l-Ḥikme*'sidir. Şemsuddīn eş-Şehrazürī'nin (ö. 687/1288'den sonra) *eş-Şeceratu'l-İlāhiyye* eserindeki pratik felsefe bölümü ve Kuṭbuddīn Şirāzī'nin (ö. 710/1311) *Durratu't-Tāc*'ındaki pratik felsefe kısmı da bu literatürün örnekleridir. Pratik felsefedeki bu ansiklopedik tür, Arapça ve Farsçanın yanında Türkçe örneklere ve 'Aḍuddīn el-İcī'nin (ö. 756/1355) eseri gibi muhtasarlara ve aynı zamanda onun şerhlerine, eṭ-Ṭūsī'nin Arapça çevirisi²⁵ ve el-İcī'nin şerhli çevirileri gibi türlere konu oldu. El-İcī'nin *el-Ahlāku'l-'Aḍudiyye*'si, Cemāluddīn Aksarāyī'nin (ö. 791/1389) *Ahlāk-ı Cemālī*'si, Aḥmed b. Ḥusamuddīn el-Amāsī'nin (ö. 1406'dan sonra) *Ahlāk-ı Nāşirī*

²³ Literatürün içeriği üzerine konuşurken modern araştırmalarda dillendirilen "İbn Miskeveyh, eṭ-Ṭūsī gibi müelliflerin ahlakın en temel meselelerinden biri olan kötülük hakkında suskun kaldıkları" yanılıgısına da düşmemek gerekir. Zira sözü edilen eserler *tabi' ve iradi* anlamda kötülük problemini metafiziğin bir meselesi olarak benimsedikleri ve dolayısıyla bu konu daha üst bir ilimde temellendirildiği için ahlak eserlerinde bu tartışmaya girmemeyi yeğlemiş olmalıdır.

²⁴ Eṭ-Ṭūsī'nin pratik felsefe tasavvuru hakkında şu iki monografiye müracaat edilebilir: Anar Gafarov, *Nasīruddīn Tūsī'nin Ahlak Felsefesi*; Murat Demirkol, *Nasīreddin Tūsī'nin Ahlak Felsefesine Etkisi*.

²⁵ Bkz. Ṭūsī, *The Arabic Version of Tūsī's Nasirean Ethics*.

formatındaki Türkçe eseri *Mir'ātu'l-Mulūk*'u, el-Devvānī'nin *Ahlāk-ı Celālī*'si, Hüseyin Vāiz-i Kāşifî'nin (ö. 910/1504-1505) *Ahlāk-ı Muhsinī*'si ve çevirileri, Mîr Ğiyāşuddîn Manşûr'un (ö. 949/1542) ahlaka dair Farsça risalesi *Ahlāk-ı Manşûrī*'si, Kınalızāde 'Alî Efendî'nin (ö. 979/1572) *Ahlāk-ı 'Alā'ī*'si, Muhyî-yi Ğülşenî'nin (ö. 1017/1608'den sonra) *Ahlāk-ı Kirām*'ı ve Celälzāde Mustafa Çelebî'nin (ö. 975/1567) *Mevāhibu'l-Ĥallāk fî Merātibi'l-Ahlāk*'ı gibi bu türde çok sayıda eser kaleme alınmıştır.

Çalışmamızda ayrıntılı bir şekilde ele alamasak da felsefi ahlak çizgisinde yazılan eserlerin kendi içinde nasıl tasnif edileceği sorununa kısaca temas etmek yerinde olur. Bu konuda belli öneriler²⁶ söz konusu olmakla beraber daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır. Yukarıda verilen örneklerde ahlak, konu düzeyinde ve bir disiplini ve hatta pratik felsefenin bütününe temsil eden kuşatıcılıkla ele alınmıştır. Diğer yandan filozoflar bu tarzın dışına çıkarak belli bir ahlak problemine ya da problemlerine odaklanan eserler de yazmışlardır. Filozofların bu tür eserleri, felsefi ahlak problemlerinin genelini kapsayan eserler olmayan tematik metinlerdir. Bu eserlere ahlak ile problem düzeyinde ilgilenen teorik eserler (B. 1.) kapsamında yer vereceğiz.

Felsefi bir disiplin olarak ahlakın konusu ile yakından alakalı iki felsefi disiplin vardır: Bunlardan biri psikoloji (*'ilmu'n-nefs*), diğeri metafiziktir. Psikoloji doğrudan, herhangi bir kayıt olmaksızın “insan nefsinin” konu edinir. Ahlak, eṭ-Ṭūsî'ye ve ed-Devvānî gibi onu takip eden bir dizi isme göre psikoloji ile dirsek temasında olmasına rağmen zorunlu olarak ondan farklı bir konuyu, yani “insanın iyiye ve kötüye konu olan iradi fiillerine kaynaklık etmesi bakımından insan nefsinin” inceler. Bu durumda ahlakı, bir kayıt koyarak bile olsa insan doğasını konu edinmesi sebebiyle doğa bilimlerinin asıllarından psikolojinin bir uzantısı olarak görmek ve bir tür doğa bilimi araştırması saymak mümkündür. Eṭ-Ṭūsî'deki iyi ve kötü iradi fiillere kaynaklık etmesi bakımından insan nefsi yerine Kāḍî Beyḍāvî (ö. 691/1291-92) ve Taşköprizāde Aḥmed Efendî (ö. 968/1561) gibi alimlere göre ahlakın konusu öyle ya da böyle insan nefsi değil, “huylar veya melekelerdir”. Bu alimlerin görüşleri eṭ-Ṭūsî'ye yakındır ama ondan farklıdır ve kanaatimizce ahlakı “haller ve makamları” inceleyen tasavvufa yakınlaştıran bir yorumdur. Diğer yandan insan nefsinin maddi bir öz olarak görmeyen felsefi geleneğe göre nefis, insan bedeninin kuvvelerine tabi olsa ve onu alet edinse de insanın

²⁶ Böyle bir deneme ve öneri için bkz. Hasan Hüseyin Bircan, “Ahlāk: Mutluluk ve Erdem,” 658-660.

metafizik âleme açılan penceresidir ve bu yönüyle ahlak her daim metafizik bir vecheye sahip olmuştur.²⁷

A. 2. Tasavvuf

Ahlakın doğrudan ilişkili olduğu bir diğer disiplin de tasavvuftur. Tasavvufun bir ilim olarak tedvin süreci, İslam ahlak düşüncesinin ilk asırları üzerine yapılacak tartışmaların merkezinde duran bir meseledir. Zira İslami ilimlerin teşekkülü ve disiplin olma aşamasında fıkıh ve kelam ahlaka dair bazı meseleleri inceleseler de bunlardan hiçbiri doğrudan ahlakı konu edinmemiştir. Bununla birlikte tasavvufu önceleyen dönemde zühd edebiyatının tam da bu alanda gelişim gösterdiği kabul edilmektedir. Tasavvuf literatürü de zühd edebiyatından miras aldığı konu ve meselelere sistematik bir yapı kazandırdı.²⁸ Zamanla tasavvuf, ilimler arasında ahlak alanında konumlandı ve bu alanda diğer İslami ilimlerin başka alanlarda yaptığı gibi *istinbâṭ* yetisine sahip oldu.²⁹ Bu durumda tasavvuf “nefs ve onun terbiyesini sistematik bir şekilde ele alan, mesele edinen” bir ilim olarak temayüz etti.³⁰ Tasavvufun zühd, sünni tasavvuf, tarikat gibi tüm farklı dönemlerinde temel konusu ahlaktaki değişim ya da “hal” olmaya, tasavvufun meseleleri de “haller ve makamlar” altındaki her bir durum olmaya devam etti. “Hal salikin, doğrudan kendi çabasının bir neticesi olmaksızın bir duygu ya da düşünceden diğerine geçmesi, makam ise halin geçicilik ve değişkenlik özelliklerinden kurtulma”³¹ anlamına gelir. El-Kuşeyrî gibi isimlerden Ebū Ḥafṣ Şihâbuddîn es-Suhraverdî'ye (ö. 632/1234) uzanan çizgide tasavvufun merkezinde *ḥâl* kavramının olması burada üzerinde durmamız gereken bir durumdur. Vehbi bir durum olan *ḥâl*, kesbi bir durum olan makama göre esas olmakla beraber insanın çabasını övme maksadıyla literatürde makam öne çıkarılır.³² Tasavvufun erken dönemden beri tartıştığı bu kavram çiftinin çok daha önce Arapçaya yapılan ilk felsefe çevirilerinde ve sonrasında felsefi literatürde karşımıza çıkan “*ḥâl*-meleke”, birincil doğa ve ikincil doğa veya bunların karşılığı olan kavramlarla ilişkisi önem kazanmaktadır. Diğer yandan tasavvufun nefis terbiyesini esas alması,

²⁷ Metafizik psikoloji olarak ifade edilen bu durum için bkz. İlhan Kutluer, “İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü,” 9-10.

²⁸ Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*, 57.

²⁹ Ekrem Demirli, ““Zahiri” İlimlerin Otoritesi Karşısında Tasavvuf’un Meşruiyet Arayışı,” 234; Ekrem Demirli, “Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi,” 17.

³⁰ Ekrem Demirli, “Tasavvuf Ahlak İlmi Olarak Kabul Edilebilir mi?: Determinist Ahlakla Endeterminist Yaklaşımlar,” 429.

³¹ Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*, 228-229.

³² Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*, 231.

nefsin mahiyetine dair tartışmaya odaklanması ve bir tür nefis teorisine sahip olması, onu sistematik olarak felsefeye yakınlaştırdı. Bu yakınlık bilhassa el-Ğazālî'nin şahsında ve sonrasında tasavvufun Meşşâ'î psikoloji ve ahlaki alımlamasında daha ileri bir boyuta taşındı. Öyleyse aslında tasavvufun konumlanacağı alanda daha önce yer tutan bir disiplin vardı ve o da *felâsifenin* ahlak dediği ilimdi. Bu durumda tasavvuf ilk beş asırlık dönemde nefis ve ruh, *hâller* ve makamlar başlıklarındaki yaklaşımıyla bu dönemdeki psikolojinin ve ahlakın en temel meselelerinden bağımsız bir şekilde ele alınamaz.³³ Felsefi bir ilim olarak ahlakın kısmen fıkıh ve özellikle tasavvufla olan ilişkisi, Ebü 'Alî el-Ğuseyn b. 'Abdullâh b. 'Alî İbn Sinâ'nın (ö.428/1037) pratik felsefeye biçtiği konumun el-Ğazālî sonrasındaki yorumuyla daha farklı bir karaktere bürünmüş ve çift yönlü bir alış verişin önü daha da açılmıştır. Daha açık bir ifadeyle felsefi ahlakın, İslami ilimler mirasından alımlamaya daha açık olması alimlerin elinde onun karakterini dönüşüme uğratmıştır.³⁴ El-Ğazālî öncesinde olduğu gibi onun da ahlaki *fıkh-ı bâtın* olarak görmesi sonraki yüzyıllarda artarak devam eden bir yorumdur. Bu açıdan ahlaki "erdemleri bilmeyi sağlayan ilim, tasavvuf, mekârim-i ahlak, riyazet, tezkiye, tahliye ilmi" olarak tanımlayan Kâdî Beydâvî³⁵ güzel bir örnek olabilir. Benzer şekilde Kınalızâde ve Muneccimbaşı Aşmed Dede'nin (ö. 1113/1702) ahlak eserlerinin, Meşşâ'î psikoloji ve ahlak iskeleti üzerine hadis ve tefsirden alınan destekle kelim, fıkıh ve daha çok tasavvuf elbiseleri giydirilmiş bir terkip olduğu söylenebilir.

Alternatif tasnifimizde felsefenin ve tasavvufun ahlakla konu düzeyinde ilgilendiğini öne sürdüğümüz için iki alan arasındaki benzerlik meselesine temas ettik. Peki bu madde altına hangi tasavvuf eserlerini dahil edeceğiz? Bu sorunun cevabı tasavvuf tarihi ve dönemlendirmesiyle ilgili araştırmalarda aranmalıdır. Öyle görünüyor ki kısmen zühd literatürü ve özellikle Sünni tasavvuf literatürleri doğrudan burada incelenmesi gereken

³³ Başer'in çalışması boyunca tasavvufun disiplin olma sürecini fıkıh ve kelim ile ilişkisi üzerinden anlatması çok yerinde ve başarılıdır. Buna karşılık yazarın çalışmaya konu olan süreçte tasavvufun felsefi bir disiplin olarak ahlaktan ödünç aldığı sistemsel ve kavramsal katkıları incelemeye dahil etmemesi ve bu ilişkiye küçük istisnalar dışında hiç temas etmemesi, tasavvufun bir ahlaki ilmi olarak inşa sürecindeki tahlillerinin eksik kalmasına yol açmıştır. Demirlî'nin yukarıda atuf yapılan ahlak ve tasavvuf ilişkisini, Meşşâ'î ahlak ile tasavvufun yakın yönlerini ve özellikle de ayrıştırdıkları noktaları ortaya koyan son makalesi ise Başer'in çalışmasında bırakılan eksik yönleri kısmen de olsa tamamlayıcı mahiyette görülebilir. Özellikle Meşşâ'î felsefenin ev yönetimi ve siyasete olan ilgisi ile tasavvufun böyle bir ilgisinin olmayışı şeklindeki tespitler, tasavvufun felsefi ahlak ile bağdaşamayacağı bahislere dair tartışmalar çok kıymetlidir. Ancak kanaatimizce yine de felsefi ahlak ile tasavvuf ilişkisini daha ileri boyutta ele almaya yönelik ihtiyaç bu makaleyle karşılanmış sayılmaz.

³⁴ Arıcı, "İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlak İlmi," 7-11.

³⁵ Kâdî Beydâvî, *Tuhfetu'l-Ebrâr Şerhu Meşâbihi's-Sunne li'l-İmâm el-Begâvî*, 1:7-8.

eserlerdir. 13. yüzyıldan itibaren yazılan ve metafizik konuları içeren tasavvuf eserleri konusuna ve türüne göre tasnifin bu başlığının ya da daha tikel bir meseleye odaklanmasına göre ilgili başlıkların (B.1. veya B.2.) altına alınabilir.

A. 3. Edeb

Ahlakı ve hatta pratik felsefenin inceleme alanına giren sahaları konu düzeyinde ele alma yönelimi, tercümeler döneminin başlangıcında ‘Abdullāh b. el-Muḳaffa’ ile hayat alanı bulmaya çalışmış ve edeb literatürünün ilk örnekleri yazılmıştır. Bilinen örneklerin başında gelen ‘Abdullāh b. el-Muḳaffa’ın *Kitābu'l-Ādāb* veya daha yaygın adıyla *el-Edebu'l-Kebīr*'in *Risāle fi'l-Ahlāk* ve *el-Ḥikmetu'l-Medeniyye* olarak da bilinmesi³⁶ ahlak ve pratik felsefenin tümünü kuşatma iddiasının bir kabulü olarak görülebilir. Bir mukaddime ile iki bölümden oluşan eserin mukaddimesinde eskilere uymanın, onların ilim ve eserlerinden faydalanmanın önemine temas edildikten sonra birinci bölümde hükümdar, vezir ve valilerin idari ve siyasi davranışlarından, ikinci bölümde insanlar arası ilişkilerden, görgü kurallarından ve gerçek dostun vasıflarından söz edilmiştir. Bir diğer eser yine ‘Abdullāh b. el-Muḳaffa’ın *el-Edebu's-Şağīr*'idir.³⁷ İbnu'l-Muḳaffa' *el-Edebu's-Şağīr* adlı eserini, okuyucusuna zihni gelişim ve siyasi tecrübe kazandırmanın yanı sıra temel ahlaki erdemleri kazandırmak amacıyla kaleme aldığını belirtmiştir.³⁸ Aynı zamanda bir mütercim olan ‘Abdullāh b. el-Muḳaffa’ felsefi geleneği ilk tanıyan kuşaklardandır ve yukarıda da atf yapıldığı üzere *el-Manṭıḳ*'ta bunu göstermiştir. Fakat felsefi izler taşısaya da iki edep eserinde de ahlakı felsefe temelinde ele almamıştır.

Bu literatürün seçkin bir örneği olan İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Uyūnu'l-Aḥbār*'ında edep İslami ölçülerle uyumlu hale getirilmiş³⁹ ve el-Māverdi'nin (ö. 450/1058) eklektik eseri *Edebu'd-Dunyā ve'd-Dīn*'ine ve İbn ‘Abdilber'r'in (463/1071) *Behcetu'l-Mecālis*'ine⁴⁰ öncülük etmiştir. Pratik felsefenin bütünü ve hatta daha fazla bir alanı ihata eden el-Māverdi ahlakiliği nazari bir dille tartışmasına karşılık muamelat alanının tümünü “edep” kavramı etrafında işlemiştir. Dahası felsefe, kelim ve tasavvuf geleneklerini edep çanağında birleştirmeyi denemiştir. Buna karşılık gerek İbnu'l-Muḳaffa' ve gerekse el-Māverdi felsefe ve tasavvuf gibi belli insan

³⁶ İsmail Durmuş, “İbnu'l-Muḳaffa’,” 133.

³⁷ İsmail Durmuş, “İbnu'l-Muḳaffa’,” 133.

³⁸ İlhan Kutluer, “İbnu'l-Muḳaffa’: Düşüncesi,” 136.

³⁹ George Makdisi, *İslam'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, 406.

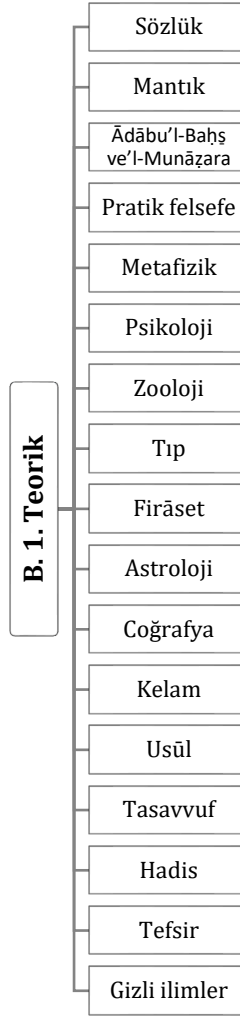
⁴⁰ Eser hakkında bkz. Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlāk*, 92-94.

tanımları, nefis anlayışları, erdem teorileri olan gelenekler karşısında edebi, bu alanlardan tamamen bağımsız bir alan olarak inşa edememiştir. Edeb de ahlaki ve pratik felsefenin tümünü kuşatma iddiasındaki eserlere konu olmayı uzun asırlar devam ettirememiş ve dolayısıyla söylediğimiz anlamda bir literatür oluşmamıştır. Yani İbnu'l-Muḳaffa' ve el-Māverdi'nin eserlerinin, *Edebu'd-Dunyā ve'd-Dīn*'in çevirileri ve muhtasarı yanında edeb başlığı ile ahlaki ve pratik felsefeyi kuşatan birkaç eser daha olmakla beraber edep literatürü dönüşüme uğramış, pratik felsefenin alt meselelerinin çoğunda ve daha başka problemlerde eklettik bir tavır içinde eser yazılan devasa bir literatüre konu olmuştur. Bu literatür yazımızda B.2. maddesinin altında işlenmiştir.

B. Teorik ve Pratik Bir Problem Alanı Olarak Ahlak

Tasnifleri ve içerikleri sebebiyle eleştirilerimize konu olan İslam ahlak düşüncesi el kitapları felsefeye önemli bir yer verirken tasavvufa da alan açmaktadır. Aynı şekilde kelim ve edep literatürleri de bu çalışmalarda belli ölçülerde konu edinilmektedir. Bu el kitaplarının asıl ihmal ettiği alan buradan itibaren ele alınacak maddelerde üzerinde durulacak olan literatürlerdir. Burada yer vereceğimiz maddelerdeki eserler ya bütünüyle ahlak problemleriyle ilgilenir veya dolaylı olarak bir ahlak problemine çözüm arar. Bu eserlerde ahlak problemleri ya nazari bir tahlilin konusu olur ya uygulamaya esas bir mesele veya meseleler öne çıkarılır ya da teorik ve pratik gaye bir metnin yazımında motive edici güç olabilir. Bu üçüncü durumda ilgili eserleri baskın gözükürken unsurun, yani teorik ya da pratik başlıklarından birinin altında sınıflandırmak daha uygun sayılacaktır. Öncelikle ahlaki teorik problem düzeyinde ele alan ya da teorik ahlak meseleleriyle ilgilenen eserleri maddelendirebiliriz. Biz burada on altı maddeye yer verdik. Felsefi ilimler arasından psikoloji ve zoolojinin yanında başka literatürleri ayrı bir madde olarak ele almak da mümkündür, ancak bir makale çalışmasında bu maddeleri bir perspektif vermek için yeterli görüyoruz.

Şema 2: B.1. Ahlakı Teorik Problem Düzeyinde Ele Alan Literatür

B. 1. Ahlakı Teorik Problem Düzeyinde Ele Alan Eserler

B.1.a. Sözlük: Felsefede ya da muhtelif disiplinlerdeki kavramları tanımlayan ve bunlar hakkında açıklamaların olduğu çok fazla sözlükte ahlak terimlerine de yer verilir. Bunlar İslam ahlak düşüncesi çalışmalarında araştırmacıların başucu kaynakları arasında yer alır. Ya'qūb b. İshāq el-Kindī'nin (ö. 252/866) *Ḥudūdu'l-Eşyā'* ve *Rusūmuhā'sı* ve İbn Sīnā'nın *Kitābu'l-Ḥudūd'u* hususen felsefe terimlerine tahsis edilmiş mini sözlüklerdir. Rāğib el-İşfahānī'nin *el-Mufredāt'ı*, İbn Manzūr'un (ö.

711/1311) *Lisānu'l-'Arab*'ı, Seyyid Şerīf el-Curcānī'nin (ö. 816/1413) et-*Ta'rifāt*'ı, Fırūzābādī'nin (ö. 817/1415) *el-Ḳāmūsu'l-Muḥīṭ*'i, Ebū'l-Beḳā' el-Kefevī'nin (ö. 1095/1684) *el-Kulliyāt*'ı, et-Tehānevī'nin (ö. 1158/1745'ten sonra) *Keşşāfu İşṭilāḫāti'l-Funūn ve'l-'Ulūm*'u ve benzeri kaynaklar ahlak da dahil olmak üzere birçok disiplinin terimlerini ihtiva eder. 'Abdulkādir b. Aḫmed b. 'Alī el-Faḳīhī'nin (ö. 989/1581) *Menāhıcu'l-Aḫlāḳı's-Seniyye fī Mebāhıci'l-Aḫlāḳı's-Sunniyye*'si sayılanlardan farklı olarak ahlak terimlerine hasredilen bir eserdir. Bu son eserde müellif felsefi ve tasavvufi ahlak anlayışlarını esas alarak çok sayıda kavramın tanımını yapmıştır.⁴¹

B.1.b. Mantık: Klasik mantık eserlerinde özellikle iki bölüm ahlak-mantık ilişkisinin takip edileceği zengin tartışmalar içerir. *Meşhūrāt*, *maḳbūlāt* ve *musellemāt* türü önermeler ahlak alanıyla ilgili hükümleri konu edinir. Bu önermeler ahlak ilminin ilkelerini oluşturur. Yani mantık, felsefi anlamda ahlaka tartıştığı hükümler ve doğruluk değerleriyle ilgili bir zemin sunar.⁴² İkinci olarak mantığın retorik (*ḫaṭābe*) bölümünden bahsedilmelidir. Ahlak retoriğe maddesi bakımından konu olmaktadır ve retorik bir toplumda ahlak inşasında mantığın fonksiyonel tarafını gösteren çok önemli bir araçtır.⁴³ Bu zaviyeden bakınca klasik mantık literatürü nazari ahlak problemleri açısından daha ayrıntılı irdelenmeyi hak etmektedir.

B.1.c. Ādābu'l-Baḫş ve'l-Munāzara: İslam kültüründe bilginin muhataplara doğru bir şekilde sunulması ilk nesillerin Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde bu yönde uyarılmasından beri kabul edile gelen bir meseledir. Bilginin doğru bir şekilde sunulması, ilmî araştırmada riayet edilecek incelikler, münazarada uyulması gereken kurallar zamanla bir ilim dalı bünyesinde tartışılır hale gelmiş ve müstakil bir literatür ortaya çıkmıştır. Konusu, meseleleri, gayesi ve ilkeleriyle İslam düşüncesinde mantığın bir alt dalı haline gelen ve teorik bir zeminde yazılan araştırma ve münazara âdâbı eserlerindeki ahlaki ilkeler çok açıktır.⁴⁴ Bu nedenle bu literatürü burada ele almanın doğru olduğunu düşünüyörüz.

B.1.d. Pratik Felsefe: Belli bir ahlak problemini ya da problemlerini nazari bir dille tartışan eserleri bu kapsamda sayabiliriz. Bir makale çalışmasında bu eserlerin tek tek hangi problemleri ele aldığını zikretmeyi

⁴¹ 'Abdulkādir b. Aḫmed b. 'Alī el-Faḳīhī, *Menāhıcu'l-Aḫlāḳı's-Seniyye*, v. 204a vd.

⁴² Bu önermeler hakkında kısa bir değerlendirme için bkz. Arıcı, "Ahlāk Neyi Bilmektir? Bir İlim Olarak Ahlāk", 70-74. Vicdanî önermeler merkezli olarak ahlak-mantık ilişkisini ele alan bir çalışma için bkz. Ali Tekin, "Vicdan ve Vicdanî Önermeler (*Vicdāniyyāt*) Arasındaki İlişki," 33-75.

⁴³ Abdulkadir Coşkun, *İbn Sīnâ Felsefesinde Retorik*.

⁴⁴ İlker Kömbe, "Osmanlı-Türk Düşüncesinde Münazara İlmi ve Abdünnâfi İffet'in Tercüme-i Adâb-ı Gelenbevi Adlı Eseri," 124-127; Necmettin Pehlivan, "Ādābu'l-Baḫş ve'l-Munāzara," 285-286.

zait addediyoruz. El-Câhiz'in (ö. 255/869) *Kitābu'l-Mehāsin ve'l-Addād*'ı, *Risāle fī'l-Faşl mā Beyne'l-'Adāve ve'l-Ḥased*'i, el-Kindi'nin *Risāle fī'l-Ḥile li-Def'i'l-Aḫzān*'ı, Ebū Bekr er-Rāzī'nin (ö. 313/925) *eṭ-Ṭıbbu'r-Rūḫānī*'si, Ebū Zeyd el-Belhī'nin (ö. 322/934) *Meşāliḫu'l-Ebdān ve'l-Enfus*'ü, Yaḫyā b. 'Adī'nin *Maḳāle fī Tebyīni Ḥāli Terki Ṭalebi'n-Nesli fī't-Tafḍil evi't-Terzīl*'i, Ebū Suleymān es-Sicistānī'nin (ö. 391/1001 [?]), *Risāle fī İktişāşı Ṭuruḫi'l-Fedā'il*'i, İbnu'l-Ḥammār'ın (ö. 410/1019 [?]) *Maḳāle fī's-Sa'āde*'si, Ebū Ḥayyān et-Tevḫīdī'nin (ö. 414/1023) *Aḫlāḳu'l-Vezīrayn*'i, İbn Sīnā'nın *Risāle fī 'İlmi'l-Aḫlāk, el-Birr ve'l-İsm ve el-'Ahd*'i, İbn Miskeveyh'in *Tertību's-Sa'ādāt ve Menāzilu'l-'Ulüm, el-Lezzāt ve'l-Ālām*'ı, İbn Ḥazm'ın (ö. 465/1064) *el-Aḫlāk ve's-Siyer fī Mudāvātī'n-Nufūs*'u, İbn Bācce'nin (ö. 533/1139) *Tedbīru'l-Mutevaḫḫid ve Fī's-Sa'ādeti'l-Medeniyye ve's-Sa'ādeti'l-Uḫreviyye*'si belli bir ahlak problemini ya da birkaç ahlak problemini tahlil etmektedir.

B.1.e. Metafizik: Tanrı ve âlem ilişkisini bütüncül bir şekilde ele alan el-Fārābī ve İbn Sīnā başta olmak üzere birçok filozofun bazı metafizik tartışmaları ahlak felsefesinin temellendirildiği bir mahiyet arzeder. Bu tür tartışmalar kapsamlı bir eserin bir bölümünde görülebileceği gibi bir risale hacminde de olabilir. *el-Medīnetu'l-Fādila, eṣ-Şifā'*nın el-İlahiyyāt'ında kötülük problemiyle ilgili fasıllar, İbn Sīnā'nın *Risāletu't-Ṭayr, Selāmān ve Ebsāl, el-'Işk, Sirru'l-Ḳader*, İbn Miskeveyh'in *Risāle fī Māhiyyeti'l-'Adl*'i, İbn Bācce'nin *Fī'l-Ġāyeti'l-İnsāniyye*'si, İbn Ṭufeyl'in (ö. 581/1185) *Ḥayy b. Yaḳzān*'ı, Şihābuddīn es-Suhraverdī'nin *Ḳıṣṣatu'l-Ġurbeti'l-Ġarbiyye, Şafir-i Sīmurg* eserleri, İbnu'n-Nefis'in (ö. 687/1288) *er-Risāletu'l-Kāmiliyye fī's-Sireti'n-Nebeviyye*'si gibi çok sayıda eseri bu kategori altında saymamız mümkündür.

B.1.f. Psikoloji: Yukarıda klasik psikolojinin konusu bakımından ahlak ilmiyle olan yakın ilişkisinden bahsetmiştik. Meşşā'î psikolojinin temel kaynağı Aristoteles'in *De Anima*'sının Arapçaya çevirisi, İslam düşüncesinde psikoloji tarihi bakımından dönüştürücü bir etkiye sahiptir. İbn Bācce'nin *Kitābu'n-Nefs*'i ve Muḫammed b. Aḫmed b. Muḫammed İbn Ruşd'ün (ö.595/1198) *Psikoloji* şerhlerinin yanı sıra İbn Sīnā'nın *eṣ-Şifā'*sının *Kitābu'n-Nefs* bölümü sadece felsefe değil kelim ve tasavvufun da sonraki yüzyıllarda insan üzerine yaptığı birçok tartışmanın temel argümanlarını veren kaynaklar olmuştur. Bu eserler ahlak felsefesinin insan anlayışının dayandığı çerçeveyi belirler⁴⁵ ve bu sebeple İslam düşüncesinde ahlak çalışacak bir araştırmacının bu literatüre vakıf olması gerekir. Felsefe, kelim

⁴⁵ Muhammad Abul Quasem, "Psychology in Islamic Ethics," 213-227.

ve tasavvuf eserlerindeki nefis ve akılla ilgili bölümler de bu kapsama dahil edilmelidir. Bu eserlerin yanı sıra psikolojinin bazı meseleleri üzerine yazılan küçük hacimli eserler ya da risaleler de ilgi alanımıza girmektedir. Ebū'l-Ḥaseen el-‘Amirî'nin (ö. 381/992) *el-Emed ‘ale'l-Ebed'* ve İbn Bâcce'nin *İttişâlu'l-'Akl bi'l-İnsân'* bunlardan bir kaçıdır.

B.1.g. Zooloji: Doğa bilimlerinin alt dalları arasında psikolojiden sonra ahlaki yakından ilgilendiren bir saha olarak klasik zoolojiyi zikretmemiz gerekir. Aristoteles hayvanların fiillerini biyolojik açıdan incelerken buradan insan fiillerinin ortaya çıkış süreci ile ilişkisi bakımından psikolojiye ve oradan da ahlaka giden bir kapı açar. Yani *Hayvanların Hareketi Üzerine* ile *De Anima* ve *Nikomakhos'a Etik* arasında hayvan ve insan davranışları arasındaki ilişki bakımından bir bağ söz konusudur. Bu açıdan hayvan davranışlarıyla insan davranışları arasındaki ilişkinin etik boyutunu Galen'in *Peri Ethon'*unda (*Muhtaşar fî'l-Ahlâk*) tartışmaya açması tesadüfi değildir. Aristoteles'in hayvanlar üzerine olan eserleri İslam dünyasında genel bir adla ve birleştirilerek *Kitâbu'l-Ḥayevân* olarak bilinmekteydi.⁴⁶ Aristoteles'e atıf yapmakla beraber bu alanda onu tenkit eden el-Câhiz'in *Kitâbu'l-Ḥayevân'*, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* eserinin “Kitâbu'l-Ḥayevân” bölümü, Zekeriyâ el-Ḳazvî'nin (ö. 682/1283) *'Acâ'ibu'l-Mahlûkât ve Ğarâ'ibu'l-Mevcûdât'ının* belli bölümleri, bunların çevirileri ve benzeri eserler, Kemâluddîn ed-Demîrî'nin (ö. 808/1405) *Ḥayâtu'l-Ḥayevân'*, İdrîs-i Bitlisî'nin, (ö. 926/1520) ed-Demîrî'nin *Ḥayâtu'l-Ḥayevân* adlı eserinin Farsça tercümesi olan *Ḥavâşşu'l-Ḥayevân'*nda hayvanların ahlaki üzerine önemli bir malzeme mevcuttur.⁴⁷ Ayrıca ‘Alî b. Huseyn el-Mes‘ûdî'nin (ö. 345/956), *Murûcu'z-Zeheb'*, Ahmed b. ‘Abdülvehhâb el-Nuveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetu'l-Erab fî Funûni'l-Edeb'* gibi hayvanların ahlakından bahseden kaynakları da bu literatüre ekleyebiliriz. Hayvanların ahlaki bilge, kurnaz ve benzeri profilleri temsil eden karakterler üzerinden fabl türü eserlerde, edebiyatta ve kısmen tasavvufta hikayelere konu edilir ve bu açıdan İslam kültüründe zengin bir literatür söz konusudur.⁴⁸ Ancak bizim bu maddede kastettiğimiz daha ziyade Meşşâ'î zooloji literatürü ve onu bir şekilde alımlayan eserler olup edebî türlere B.2. altındaki maddelerde işaret edilecektir.

⁴⁶ Aristoteles'in zooloji eserleri ve bunların hangilerinin Arapça'ya çevrildiği, nasıl bilindikleri, şerhleri hakkında bkz. Ahmet Göksu, “Aristoteles ve İbn Sînâ'da *Canlıların Oluşumu Üzerine*,” 51-61.

⁴⁷ Özellikle bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifâ, et-Tabî'yyât/el-Ḥayevân*, 111-140.

⁴⁸ Hayvanların ahlaki İslâm düşüncesinde özellikle zooloji ve psikoloji kaynakları etrafında felsefi çalışmalara da konu olmuştur. İki örnek için bkz. Peter Adamson, “Abu Bakr al-Razi on Animals,” 249-73; Peter Adamson, “The Ethical Treatment of Animals,” 371-382.

B.1.h. Tıp: İnsan bedenini sağlık ve hastalık açısından inceleyen Galenosçu-İbn Sīnācı tıp literatüründe teorik anlamda ahlak problemleri olarak sayılabilecek birçok bahis söz konusudur ve bu bahisler kendi içinde sistematik bir şekilde tasnife konu olabilir. Bizim öncelikli amacımız tıp literatürünün ahlak problemlerini ihtiva ettiğine dikkat çekmek olduğu için birkaç örnek vermekle yetineceğiz. İslam tıbbının en eski kaynaklarından biri olarak kabul edilen ‘Ali b. Rabben eṭ-Ṭaberī’nin (ö. 247/861’den sonra) *Firdevsu’l-Ḥikme*’sinden İbn Sīnā’nın *el-Ḳānūn*’una ansiklopedik tıp eserlerinde mizaçlar, nefsin kuvveleri, üzüntü, öfke ve benzeri nefsanî ve bedensel haller gibi birçok başlıkta psikoloji ve ahlak problemleri hekim nazarıyla ve tıbbı konu olması yönüyle tartışılır. Bu eserlerin hastalıklar bölümündeki nefsanî etkilenimlerin hastalığın teşhisi ve tedavisindeki yol göstericiliğini de bir problem olarak bu sayılanlara eklememiz mümkündür. Öte yandan belli konulara tahsis edilen bazı eserlerde de etik çalışmalar için zengin ve hayli ilginç bir malzemenin varlığından bahsedilebilir. Mesela veba ve *ṭā’ūn* risalelerinde hasta hakları, ölümlerin ve geride kalanların hukuku gibi birtakım meseleler, İslam ahlak düşüncesinin bir başka yönünü keşfetme olanağı tanır. Ayrıca hekimlerin yetişmesi ve hastalar ile ilişkileri gibi hekimlik ahlakî bölümleri ve hatta eczacılık ahlakî gibi başlıklar deontoloji tarihi açısından önemli kaynaklardır. Fakat tıp eserleri içindeki bu bölümleri meslek etiği kapsamındaki eserlerle birlikte düşünmek daha isabetli olacaktır.

B.1.i. Firāset: İnsanın ahlakî karakterinin bedensel özelliklerine tabi olduğu görüşü Yunan kültüründe Empedokles ve Hipokrat’a kadar geri götürülür. Galen, nefsin güçlerinin bedenî yapıya bağlı olduğu şeklindeki görüşünü bir teori olarak ortaya koyarken bunun kendisinden önce yazılmış *firāset* eserlerinde dile getirildiğini zikreder.⁴⁹ Galen’in burada adını anmadığı *firāset* eserleri pseudo-Aristoteles bir metin olan *Physiognomonica*, Aristoteles’ten sonra Lise’nin başında bulunan öğrencisi Theophrastus’un (m.ö. 371-287) *Characters*’i, Laodicealı Polemon’un (90-144) *Physiognomy*’si ve benzeri eserler olmalıdır. Ancak İslam dünyası bu teoriyi pseudo-Aristoteles *Sirru’l-Esrār*’dan ve Galen’in atıf yapılan kısa risalesinin Arapça çevirisi üzerinden alımlamış görünmektedir. İbn Sīnā’da doğa ilimlerini tamamlayan ilimler arasında yer alan *firāset* alanında Faḥruddīn er-Rāzī’nin *Kitābu’l-Firāse*’si, Muḥyiddīn İbnu’l-‘Arabī’nin (ö. 638/1240) *et-Tedbīrātu’l-*

⁴⁹ وكتب الفراسة تدل على أن أخلاق النفس تابعة لمزاج البدن لأن شكل الأعضاء تابع للمزاج، وكل ما يفعل في المزاج فعلاً فهو يفعل في الأخلاق، مثل البلاد والفصول والصناعات والأغذية وغير ذلك.

Cālīnūs. *Min Maḳāleti li-Cālīnūs fī Enne Ḳuva’n-Nefs Tevābī’un li-Mizāci’l-Beden*, 183.

İlâhiyye'si, İbnu'l-Ekfânî'nin (ö. 749/1348) *İkmâlu's-Siyâse fi 'İlmi'l-Firâse'si* ve Seyyid 'Alî Hemedânî'nin (ö. 786/1385) Farsça *Zahîratu'l-Mulûk*'u büyük etkiler bırakmıştır. Osmanlı döneminde bu alanda müstakil eserler yazıldığı gibi yine Osmanlı döneminde siyasetname ve nasihatname türü eserlerin içinde bu mirastan fazlasıyla faydalanılmıştır.⁵⁰ Osmanlı'da da bu konu hakkında yazarlardan biri olan Taşköprizâde *firâseti* dinî ve felsefi olarak ikiye ayırır. "İnsanın renk, şekil ve organlar gibi dış özelliklerinden ahlakının bilinmesini sağlayan ilim olarak tarif ettiği *firaset* ilmi"⁵¹ ona göre "bir bilgi kümesinin, ilimler topluluğunun üst adıdır". Taşköprizâde *Miftâhu's-Sa'âde*'sinde *firâseti* on bir ilmin üstünde çatı bir ilim dalı olarak ele alır.⁵² Hem daha bilindik anlamıyla *firâset* ya da kıyafet ilmi hem de bir üst dal olan *firâsetin* bazı alt dalları bünyesinde ahlak düşüncesi için ilginç bahislere rastlamak mümkündür.⁵³

B.1.j. Astroloji: "Kişinin ana rahmine düştüğü ve doğduğu zamanda gök cisimlerinin birbirlerine karşı konumlarının kişinin ahlaki yapısı üzerinde belli oranda etkili olması inancı" astrolojinin ahlakla kesiştiği noktadır.⁵⁴ Kökleri oldukça eskilere giden bu kabul İslam dünyasında çok tartışılmıştır. İtikadi gerekçeler başta olmak üzere farklı sebeplerle bu açıklamayı doğru bulmayanlar olsa da İslam kültüründe astrolojiyi ve verilerini benimseyen çok geniş bir kitleden söz etmek mümkündür. Bu geniş kitle içinde söz konusu verilere karşı ihtiyatlı duran ve belli kelami ve fıkhi pozisyonlardan geri adım atmayan bir ulema zümresi olduğunu gözden kaçırmamalıyız. Bu profildeki isimlerden biri de Taşköprizâde'dir. O, *Miftâhu's-Sa'âde*'sinde fizyolojiyi olduğu gibi astrolojiyi bir ilimler kümesi olarak takdim eder. Buradaki bazı ilimler ve zenaatlar doğrudan veya dolaylı olarak ahlak kavramlarını ve tartışmalarını konu edinir. Mesela "ilmü'l-ihtiyârât, bir işe girişmeden önce seçilen zamanın doğru olup olmadığını, yani eşref zamanı araştırır. O işe başlamak için iyi ve uygun ya da kötü ve uygunsuz bir zaman olup olmadığı bu ilmin verileriyle bilinir."⁵⁵ Kanaatimizce Osmanlı sarayında belli bir dönemden itibaren önemli bir konumu olan müneccimbaşılık

⁵⁰ Mustakim Arıcı, *İnsan ve Toplum: Taşköprizâde'nin Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*, 37-40.

⁵¹ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde ve Mişbâhu's-Siyâde fi Mevdü'âti'l-'Ulûm*, 1:333.

⁵² Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, 1:351-359.

⁵³ Taşköprizâde'ye göre "ilmü's-şâmât ve'l-hayâlânda insandaki ben ve benzeri şeylere bakıp onun iç dünyasını keşfetmek amaçlanır. İlmü'l-kef olarak da bilinen ilmü'l-esâfir el, ayak ve yüz çizgilerinden hareketle kişinin huylarını keşfetme konusunu inceler. İlmü kıyâfeti'l-beşer insanların organlarına ve bunlar arasındaki ilişki ve oranlara bakıp kişilerin ruh yapılarını teşhis etmeyi gaye edinir." Bkz. Arıcı, *İnsan ve Toplum*, 39.

⁵⁴ Arıcı, *İnsan ve Toplum*, 40-41.

⁵⁵ Arıcı, *İnsan ve Toplum*, 41-42.

kurumunun işlevi de bu ara pozisyon ile açıklanabilir. Osmanlı kültüründe çok etkili bir eser olan *Yıldız-nâme* literatürü de bu düşüncenin yansımasıdır. Çok yönlü bir kaynak olan İbrâhîm Hakkı Erzurûmî'nin (ö. 1194/1780) *Mâ'rifetnâme'sini* hem *firâset* hem de astroloji ile ahlak ilişkisini benimseyen, bu bilgileri ve teorileri ulemanın ilgisinin ötesine taşıyarak kamusallaştırılan eserler arasında sayabiliriz.

B.1.k. Coğrafya: Şehirlerin ve bölgelerin iklim yapısının insan bedenleri üzerinde etkileri vardır. Coğrafyanın fertler ve milletlerin karakterleri üzerindeki belirleyici tesirleri felsefi ve coğrafi kabullere dayanır. İslam öncesindeki büyük kültürlerde görülen bu yaklaşım İslam coğrafya eserlerinde de ciddi bir karşılık bulur. El-İştâhî'nin (ö. 340/951-52'den sonra) *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i, el-Mağdisî'nin (ö. 390/1000 civarı) *Ahşenu't-Teķâsîm fî Ma'rifeti'l-Eķâlîm*'i, el-Bîrûnî'nin (ö. 453/1061 [?]) *Tahķîķu mā li'l-Hind*'i, İbn Fađlullâh el-'Umerî'nin (ö. 749/1349) *Mesâliku'l-Ebşâr fî Memâliki'l-Emsâr*'ı, el-Maķrîzî'nin (ö. 845/1442) *el-Ĥıtaţu'l-Maķrîziyye*'si, Kâtib Çelebî'nin (ö. 1067/1657) *Cihannumâ'sı* ve daha sayamayacağımız birçok eser milletlerin dilleri, dinleri, örf ve adetleri, karakterleri gibi beşeri coğrafya temalarına ayrıntılı yer verir. *'Acâ'ib* literatürünü de bir şekilde coğrafya ile ilişkilendirip buraya dahil etmemiz mümkündür.

Genel anlamda fiziki çevrenin, daha özel olarak yaşanan bölgenin coğrafi özelliklerinin ve hava şartlarının, toprak yapısının ve sularının insan mizaçları ve beden sağlığı üzerindeki etkisi tıp eserlerinde tartışılır. Felsefi bir ilkeye dayanan bu kabule göre coğrafyanın insanın bedeni ve dolayısıyla ahlak yapısı üzerinde de etkisi olduğu kanaati yaygın bir şekilde benimsenir. Ebü Zeyd el-Belhî'nin *Meşâlihu'l-Ebdân*'ında, *İhvân-ı Şafâ' Risaleleri*'nde, Kâdî Sâ'îd el-Endelûsî'nin (ö. 462/1070) *Ĥabakâtu'l-Umem*'inde, İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Muķaddime*'sinde bu kabullerin fertlerin ve milletlerin ahlakındaki belirleyiciliği tahlil edilir. Milletlerin ahlaki özelliklerinin homojen bir şekilde karakterize edildiği coğrafya eserleri ve bu son saydıklarımız ile firâset eserleri arasındaki yakın ilişki de unutulmamalıdır.

B.1.1. Kelam: Kelam literatüründe tartışılan ahlak problemleri Fahri, Çağrı, el-Câbirî gibi müelliflerin çalışmalarında gayet iyi özetlenmiştir. Kelam ve ahlak ilişkisi belli kavramlar, problemler veya isimler etrafında son yıllarda İngilizcede ve Türkçede çok sayıda çalışmaya konu olmuştur.⁵⁶ Bu

⁵⁶ İki örnek için bkz. Meriam al-Attar, *Islamic Ethics: Divine Command Theory in Arabo-Islamic Thought*; Yunus Cengiz, *Mu'tezile'de Eylem Teorisi: Kâdî Abdülcebâr Örneği*.

çalışmalarda görüleceği üzere daha çok ele alınan irade hürriyeti gibi meselelerin yanında kelimelerinde nefis ve akılla ilgili bölümler, kategoriler bölümünde nefsanî nitelikler altında yer alan huy, hal, meleke gibi bahisler ahlak düşüncesi çalışmalarının kapsamına girer. Hacimli kelimelerinin yanında kelimelerde başka alt literatürlerin olduğuna da dikkat çekilmelidir. Özellikle *hüşun* ve *kubuh*, kader, kulların fiilleri üzerine yazılan risalelerin incelenmesi aynı zamanda ahlak tarihi çalışmalarına bir katkı olacaktır.

B.1.m. Usûl: Hanefi *usûl* geleneğinde Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) fıkıh tanımının ahlakî ve hatta tasavvufu içerdiği yönünde bir kabul olduğu bilinmektedir. Bu kabul sonraki yüzyıllarda fıkıhın, İslam toplumunda filozofların ahlak dedikleri bransa ihtiyaç bırakmadığı yönünde açık bir şekilde dile getirilmiş ve savunulmuştur. Hatta bazı alimler, filozofların bu konuda diğer disiplinlere göre daha az eser yazmalarını, onların da bu kabulü benimsemeleriyle açıklamıştır.⁵⁷ Bu iddianın isabetli olduğunu gösteren referanslardan biri İbn Sînâ'dır. Zira İbn Sînâ'nın ameli hikmetin nebevî kökenini ısrarla vurgulaması ve *eş-Şifâ el-İlâhiyyât*'taki ilgili fasıllar pratik felsefenin bu alanını *usûl* ve *furû'* yönüyle fıkıhın tekeffül ettiği şeklinde anlaşılmalıdır.⁵⁸ Eş-Şehrazürî'nin *Şerhu Hikmeti'l-İsrâk*'ta dile getirdiği pratik felsefe ve fıkıh ilişkisi de burada hatırlanmalıdır. Eş-Şehrazürî *usûl*'ün bir kanun koyucu ve şehir yönetimi ilmi olarak nispetinin zamana ve mekana göre değişmediğini, *furû'* fıkıhın ise coğrafyaya ve dönemlere göre değiştiğini savunur ve böylece *usûl*'ün siyaset felsefesi yönünü öne çıkarır.⁵⁹ Fıkıhın bu kanun koyucu rolünün yanında *usûl*'de ahlak alanını yakından ilgilendiren sorunların başında kelimelerde olduğu gibi değerler tartışması gelmektedir. Yine kelimelerde olduğu gibi gerek hacimli eserlerin içinde yer alan yükümlülük ve ehliyet problemi gibi bahisler⁶⁰ ve gerekse *muqaddimât-ı erba'a* risaleleri⁶¹ gibi özel literatürler bu alanda örnek göstereğimiz kaynaklardır.

B.1.n. Tasavvuf: Bu başlıkta *seyr* ve *sulûk*, *riyâdet* gibi belirli problemleri teorik düzeyde ele alan tasavvuf eserlerinin ahlak çalışmalarında dikkate

⁵⁷ Arıcı, *İnsan ve Toplum*, 28-29.

⁵⁸ Arıcı, "Ahlâk Neyi Bilmektir? Bir İlim Olarak Ahlâk," 58-59.

⁵⁹ eş-Şehrezürî, *Şerhu Hikmeti'l-İsrâk*, 3-4.

⁶⁰ İki örnek çalışma için bkz. Hacer Yetkin, "Bâkılânî'nin Usul Düşüncesinde Mükellef," 1-28; İmam Rabbani Çelik, "XV. Y.Y. Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri: Teklîfe Dair Tartışmalar," (doktora tezi).

⁶¹ Bu literatür üzerine yapılan ilk çalışmalardan biri için bkz. Cüneyd Asım Köksal, "İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlâklılığı Meselesi -Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş," 1-44.

alınması gerektiğini kastediyoruz. Hâriş el-Muḥāsibî'nin (ö. 243/857) *Ādābu'n-Nufūs*'u, Ḥakīm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) *Menāzilu'l-Ḳurbe*'si, Ebū Ḥafş Şihābuddīn es-Suhraverdī'nin *Risāletu's-Seyr ve't-Ṭayr*'ı, 'Abdurrezzāḳ el-Kāşānī'nin (ö. 736/1335) *Risāle fī'l-Ḳadā' ve'l-Ḳader*'i, 'Alā'uddevle-i Simnānī'nin (ö. 736/1336) *Sirru Bālī'l-Bāl li-zevi'l-Ḥāl ve Fetḫu'l-Mubīn li-Ehli'l-Yaḳīn*'ini zikretmek yeterlidir.

B.1.o. Hadis: *Sunen, cāmi'*, *musned* ve *mustedrekler* başta olmak üzere hadis edebiyatı bir bütün olarak İslam ahlak düşüncesinin temel kaynakları arasında sayılmaktadır. Zira bu eserlerinin musanniflerinin zihninde ahlak tümüyle bağımsız bir alan olmadığı için bu literatürde ahlakı, kitap ve bab başlıklarında aramak doğru kabul edilmemektedir. Ahlaka dair ilkeler "İman" bölümünde olabileceği gibi "Giyim-Kuşam", "Yiyecekler" veya "İçecekler" gibi bölümler altındaki rivayetlerde de sunulmuş olabilir. Diğer yandan "Ḥusnu'l-Ḥulḳ", "Kitābu'l-Edeb" veya "Kitābu'l-Birr ve'ş-Şıla" gibi bölümlerin doğrudan ahlakla ilgili olduğu benimsenmiştir. Muḥammed b. İsmā'il el-Buḫārī'nin (ö. 256/870) *el-Edebu'l-Mufred*'i hadis alanında edebe dair rivayetleri derleyen ilk müstakil eser olarak bilinir. Fakat büyük hadis eserlerinin "Edep-Ādāb" bölümlerindeki rivayetlerin ahlakı ilgilendirmeyen pek çok unsuru kapsadığını da göz ardı etmemek gerekir.⁶² Alanda kabul görmüş bu yaklaşıma şunları ilave etmek gerekir. Hadislerin kendisi bir ahlak ve değerler anlayışı sunduğu için onlar İslam ahlak düşüncesinin doğal kaynaklarının başında gelmektedir. Ancak bu, hadis eserlerini derleyen muhaddislerin ahlak anlayışını yansıtmamaktadır. Onların hadisleri derlerken hangi başlıkları kullandıkları, hangi hadisleri hangi bölümlerin altına aldıkları, hadislerin ravileri hakkında neler söyledikleri, hadisleri şerh ederken verdikleri malumat ve yaptıkları yorumlar hadislerin dışında muhaddislerin ahlak düşüncesi açısından oldukça önemlidir. Mesela bir şarih olarak Şemsuddīn el-Kirmānī'nin (ö. 786/1384) kötülük, huyların değişebilir olması gibi nazari ahlak problemleri hakkındaki yorumlarına belli hadislerin altındaki şerh kısmında ulaşabilir. Literatüre bu gözle bakıldığında hadisleri ve onların yorumlarını sadece normatif olarak kabul etmenin doğru olmayacağını çıkarsamamız mümkün olacaktır. Öte yandan *ricāl* literatürü ile *cerḫ* ve *ta'dīl* literatürlerinde muhaddislerin ahlak tasavvuru hakkında önemli teorik tartışmalar yer almaktadır. Mesela ravinin hafızası hakkında söylenenler ile felsefi bir ahlak eserinde hikmet erdeminin altında sayılan erdemler ve zıtları hakkındaki açıklamaların karşılaştırılması

⁶² Mehmet Görmez, "Ahlāk ve Hadis," 577-578. Bu alanda daha ayrıntılı bir çalışma için bkz. Suat Koca, *Hadis ve Ahlāk: Kavram, Kuram, Literatür ve Tasavvur Eksenli Bir İnceleme*.

ilginç benzerlikler bulmamıza olanak tanıyabilir. Yine bu literatürlerde ravilerin karakterleri ve ahlaki özellikleri hakkında söylenenler muhaddislerin ahlak tasavvurunu anlamak açısından belirleyici olacaktır.

B.1.p. Tefsir: ez-Zemaşşerî (ö. 538/1144), Faḥruddîn er-Râzî, Kâdî Beydâvî, Ebû'l-Berakât en-Nesefî (ö. 710/1310) gibi müelliflerin dirayet tefsirleri ile *el-Keşşâf* ve *Envâru't-Tenzîl* haşiyelerinde müelliflerin filozof ve mütekellim kimlikleri birçok teorik meselede en üst düzeyde tezahür eder. Bu meseleler arasında ahlak problemlerinin önemli bir yer tuttuğunu ifade edebiliriz. Mesela Konevî İsmâ'îl Efendi'nin (ö. 1195/1781) *Envâru't-Tenzîl* haşiyesinde ilgili ayetlerin tefsirinde nefsanî güçler, erdemler ve erdemsizlikler, irade hürriyeti gibi bahislerde sayfalarca süren tartışmalar verilir ve adeta ilgili konuda İslam düşünce geleneğinde öne çıkan tüm yorumlar değerlendirilir. Diğer yandan rivayet tefsirleri ve işari tefsirlerde de mesele düzeyinde zengin tartışmalar ihtiva eden çokça örnek vardır.

B.1.q. Gizli İlimler: Ahlak ve siyasetin yanında gizli ilimler literatürünün İslam tarihindeki temel kaynaklarından da olan Pseudo-Aristoteles *Sirru'l-Esrâr* başlı başına bir etki oluşturduğu için ayrıca zikredilmelidir. İslam ilimler tarihinde gizli ilimler veya zanaatlar (*el-'Ulûmu'l-Ḥafîyye*) daha çok felsefenin altında doğa ilimlerinin yan dalları (*furû*), zaman zaman da matematik ilimlerin yan dalları olarak tasnif edilmiştir.⁶³ Hangi dalların hangi üst başlık altında tasnif edildiği farklılıklar arz etmektedir. Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-Sa'âde*'sinde olduğu gibi çoğu dal fizik ve matematik ilimlere, bazı gizli ilimler veya zanaatlar ise İslami ilimlere eklenmiştir. Bu literatürün ahlak ile ilişkisi ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç duysa da "sihir ilmi, kehanet ilmi, *nîrâncât* ilmi, *havâs* ilmi, efsun ilmi, cin ve melekleri kontrol altına ilmi" (*'ilmu'l-'azâ'im*), cin ve melekleri çağırma ilmi (*'ilmu'l-istiḥdâr*), yıldızların ruhaniyetini çağırma ilmi (*'ilmu da'veti'l-kevâkib*), harf ve şekillerle örülü çizgilerden hüküm çıkarma ilmi" gibi bir dizi ilim ya da zanaatın⁶⁴ ahlak ile ilişkisinin göz ardı edilemeyecek boyutta olduğu söylenmelidir.

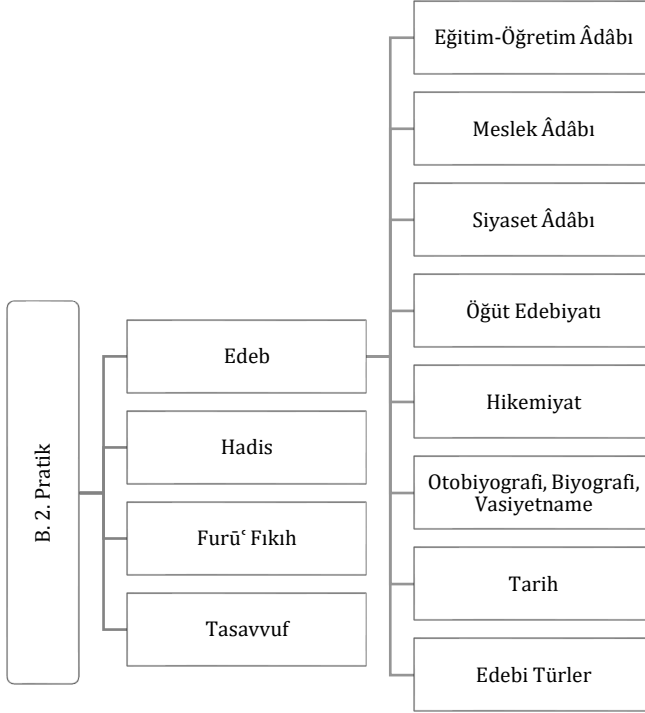
B. 2. Ahlakı Pratik Problem Düzeyinde Ele Alan Eserler

Bu başlık altında ele alacağımız maddeler farklı bir kritere göre başka bir şekilde tasnif edilmeye müsaittir. Biz burada iki kıstası öne çıkardık: (i) Öncelikle müelliflerin teorik inceleme kaygısı gütmemeleri veya bunu ikinci

⁶³ Gizli ilimlerin bilimselliği hakkında bir tartışma için bkz. Matthew Melvin-Koushki, "Is (Islamic) Occult Science Science?," 303-324.

⁶⁴ Arıcı, *İnsan ve Toplum*, 41-43.

sıraya almaları, daha ziyade uygulamaya yönelik bilgileri öne çıkarmaları ve (ii) nazari bir dili değil de edebi, mecazi anlatımı daha çok tercih etmeleri. Bu iki kriterin ikisi de aşağıda verilecek olan maddelerdeki eserlerde var olabilir ya da sadece bir tanesini bu eserlerde görebiliriz.

Şema 3: B. 2. Ahlakî Pratik Problem Düzeyinde Ele Alan Eserler

B.2.a. Edeb: İslam düşünce ve kültür tarihinde ahlaka muadil bir kavram olarak görülen edeb birçok alt alanı uhdesinde barındırmaya müsaittir. Yazımın başında edebın pratik felsefeye muadil bir şekilde inşa edilme çabasından söz etmiştik. Edebin ahlakla ilişkisini ve edebın altına girebilecek literatürleri, bir başka açıdan ele aldığımız yazımızda⁶⁵ izah etmeye çalışsak da konu daha geniş bir araştırmayı hak edecek boyuttadır. Makalemizin bu başlığında edeb literatürünü belli başlı maddelerle sınırlandırdık. Burada tikel meselelere odaklanan literatürleri ve en sonda da edebiyatı ele aldık.

B.2.a.i. Eğitim-Öğretim Âdâbı: Bilindiği kadarıyla bu literatürün ilk örneği olan İbn Saħnün'un (ö. 256/870) *Âdâbu'l-Mu'allimîn* adlı eserinden sonra 12. yüzyılda ez-Zernüci (ö. 593/1196) *Ta'limu'l-Mute'allim*'de on iki

⁶⁵ Mustakim Arıcı, "12-16. Yüzyıllarda Ahlak ve Siyaset Literatürü," (yayın aşamasında).

başlık altında eğitim ve öğretim âdâbı meselelerine yer verir. Bedruddîn İbn Cemâ'a'nın (ö. 733/1333) *Tezkiratu's-Sâmi' ve'l-Mutekellim*'i eğitim ve öğretim âdâbı hakkında literatürde aşına olunan konuların yanında "Kitaplara İlişkin Âdâb" başlığı ile özgün ve öncü eserlerden biridir. Eğitim ve öğretim âdâbına dair meseleler için el-Ğazâlî'nin *İhyâ'sı*, İbnu'l-Ekfânî'nin (ö. 749/1348) *İrşâdu'l-Kâşid ilâ Esne'l-Makâşid*'i, Şemsuddîn el-Âmulî'nin (ö. 753/1352?) *Nefâisu'l-Funûn fî 'Arâ'isi'l-'Uyûn*'u ve Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-Sa'âde*'sinin ilgili bölümlerini de zikretmek gerekir.⁶⁶

B.2.a.ii. Meslek Âdâbı: Edepi kavramı "kadılık âdâbı (*edebu'l-kâdî/edebu'l-kuğât*), hekimlik âdâbı (*edebu't-tabîb*) ve bürokrasi âdâbı (*edebu'l-kâtib*)" gibi başlıklar altında bugünkü tabirle meslek etiği⁶⁷ metinlerine de konu olmuştur. Mesela Ebü Bekr Zekerıyyâ er-Râzî'nin (ö. 313/925) *Ahlâku't-Tabîb*'i ve Yüñannâ b. Mâseveyh'in (ö. 243/857) *Mihnetu't-Tabîb*'i gibi eserler hicri üçüncü yüzyılın sonlarında tıbbın âdâb ve teamülüne dair kaleme alınmış ilk çalışmalardır. Hekimlik ahlakı alanındaki önemli eserlerin başında gelen İshâk b. 'Ali er-Ruhâvî'nin (ö. 319/931'den önce) yazdığı *Edebu't-Tabîb*'i iken bu literatürün devamı mahiyetinde olan bir eser 13. yüzyılda Kuşbuddîn eş-Şirâzî'nin (ö. 710/1311) *Beyânu'l-Hâce ile't-Ṭıbbi ve'l-Eṭıbbâ' ve Veşâyâhum*'udur.⁶⁸ Bu iki eser gibi alanda yazılan müstakil eserlerden başka hacimli tıp eserlerinin içinde hekimlik, eczacılık âdâbını özetleyen kaynaklar da vardır. Kadılık âdâbı ile ilgili yazılan eserlerin arasında el-Mâverdî'nin *Edebu'l-Kâdî*'si önemli bir yer tutar. Hanefî fakihi Ebü Bekr el-Ḥaşşâf eş-Şeybânî'nin (ö. 261/875) *Edebu'l-Kâdî* adlı eserine yazdığı *Şerhu Edebi'l-Kâdî* ile literatürde etkili bir yeri olan diğer bir fakih de Ebü Hafş eş-Şadru's-Şehîd el-Buḥârî'dir (ö. 536/1141). Meslek etiği literatürünün zirve eseri olarak 14. yüzyıl İslam toplumunda yüzün üzerinde mesleğin âdâbına dair yazılmış Tâcuddîn es-Subkî'nin (ö. 771/1370) *Mu'îdu'n-Ni'am*'ını⁶⁹ görmek yanlış olmayacaktır. Es-Subkî, büyük bir kısmı zamanla ortadan kalkan 113 meslek erbabının riayet etmesi gereken âdâbı özlü bir şekilde yazmıştır.

B.2.a.iii. Siyaset Âdâbı (Siyasetname vb.): Halkın ve yönetici kesimlerin devlet başkanına karşı vazifeleri, devlet erkanının birbirlerine ve halka karşı pozisyonu, riayet edilmesi gereken kurallar, devlet teşrifatı ve

⁶⁶ Mesela bkz. el-Ğazâlî. *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, 1:73-84; Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, 1:13-65.

⁶⁷ Yunan felsefesinde *tekhne* kavramı başka bağlamlarının yanında meslek etiği ekseninde nazari bir tartışmaya da konu edilmiştir. Bu çerçevede bir araştırma için bkz. Tuba Nur Umud, "Antik Yunan'da Tekhnê ile Ahlâki Alan Arasındaki İlişki Üzerine," 198-210.

⁶⁸ Bkz. Mustakim Arıcı, "Kutbuddîn Şirâzî'ye Göre Tababet Sanatı ve Hekimlik Ahlâkı," 56-69.

⁶⁹ Tâceddin es-Sübki, *Mu'îdu'n-Ni'am: Makam ve Meslek Ahlâkı*.

teamülleri, devlet başkanlarının tebaasına karşı konumu, hakları ve sorumlulukları gibi bir dizi konu genel anlamda siyaset âdâbına taalluk eder. Bu bağlamda edep veya âdâb kavramları çerçevesinde birtakım ilimlerin ihdas edilmiş olması dikkat çekicidir. Hükümdarlık âdâbı ilmi (*'ilmu âdâbi'l-mulûk*) ve vezirlik âdâbı ilmi (*'ilmu âdâbi'l-vizâra*) gibi ilimler buna örnek olarak verilebilir. Siyasetnameler ve benzeri eserlerin yanında zamanla bu çerçevede yeni alt literatürler ortaya çıkmıştır.⁷⁰

B.2.a.iv. Öğüt Edebiyatı: İslam öncesi İran kültüründe oldukça zengin bir öğüt edebiyatının olduğu⁷¹ ve bu eserlerin İslam döneminde de varlığını, etkisini sürdürdüğü bilinmektedir. Pendnamelerdeki içerik İslam döneminde başta siyasetnameler olmak üzere benzeri esere aktarılsa da bu eserleri ayrı bir literatür olarak saymayı daha doğru görüyoruz. Bu eserlerin ana gayesi fertlerin ve toplumun eğitimi ve daha genel anlamda toplumsal dirliğin devamını sağlamadır ve daha çok âdâb-ı muaşeret kitabı niteliğinde telif edilmişlerdir. Bu alanda yazılan eserlerin en meşhuru Ferîduddîn Atţâr'a (ö. 618/1221) nisbet edilen *Pendnâme*'dir.⁷²

B.2.a.v. Hikemiyat: "Özlü sözler literatürünü diğer türlerden ayıran önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bu aforizmatik edebî gelenek form olarak atasözleri, darb-ı meseller, vecizeler, kıssalar, masal unsurları, folklorik anlamlar, kafiyeler ve secîler barındıran şiirsel ifadeler şeklindedir."⁷³ Bu literatür, İslam büyüklerinin sözlerini ihtiva eden türde olduğu gibi gerek İslam öncesi dönemlerin bilge ve filozoflarını ve gerekse İslam döneminde yaşayan isimleri bir arada ele alan şekilde de yazılmıştır. *Unsu'l-Lehfân min Kelâmi 'Uşmân b. 'Affân* ve *Neşru'l-Le'âlî min Kelâmi 'Alî* gibi sahabe büyüklerinin sözlerini ihtiva edenler birinci türün örnekleridir. El-Kindî'nin *Elfâzu Sukrâ'tı*, Hüneyn b. İshâk'ın (ö. 260/873) *Nevâdiru'l-Felâsife*'si, Ebû Suleyman es-Sicistânî'nin (ö. 391/1001?) *Şivânu'l-Hikme*'si, Ebû'l-Hasen el-'Âmirî'nin *es-Sa'âde ve'l-İs'âd*'ı, İbn Hindû'nun (ö. 420/1021) *el-Kelîmu'r-Rûhâniyye*'si, İbn Miskeveyh'in *el-Hikmetu'l-Hâlide*'si ve Mubeşşir b. Fâtik'in (500/1106) *Muhtâru'l-Hikem*'ini de ikinci türün örnekleri olarak saymak mümkündür. Bu türün sonraki yüzyıllardaki örnekleri arasında "bilge kişilerin hikmetli sözlerini ihtiva eden Hândmîr'in (ö. 942/1535-36) *Me'âşiru'l-Mulûk*'unu"⁷⁴ ve Kûtbuddîn Şerîf-i İşkeverî-i Lâhicî'nin (ö.

⁷⁰ Bu literatürler ve benzerlerine dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mustakim Arıcı, "12-16. Yüzyıllarda Ahlak ve Siyaset Literatürü."

⁷¹ Ayrıntılı bir çalışma için bkz. Musa Balcı, "İslâm Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı," (doktora tezi).

⁷² İskender Pala, "Nasihâtname," 409-410.

⁷³ Eşref Altaş, "Hikemiyât Literatürü ve Ahlâk," 105-106.

⁷⁴ İsmail Aka, "Hândmîr," 550-552.

1095/1684'ten önce) *Maḥbūbu'l-Ḳulūb*'unu⁷⁵ sayabiliriz. Öte yandan tarih ve tabakat eserlerinde hayat hikayeleri verilen tarihi şahsiyetlerin özlü sözlerine yer verildiği için bu yönüyle onları da hikemiyat literatürü kapsamında değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

B.2.a.vi. Otobiyografiler, Biyografiler, Vasiyetnameler: İslam tarihinde peygamberler, sahabiler, halifeler, sultanlar, alimler, sufiler, filozoflar, şairler ve başka zümrelerin hayat hikayelerini aktaran tarih, tezkire ve tabakat türü eserler aynı zamanda çok yönlü ahlaki mesajların verildiği kaynaklardır. Kolektif biyografilerin yanında biyografi ve ahlaki bir araya getiren bu kaynaklara bir örnek olarak Ḥāndmîr'in 'Alî Şîr Nevāî'nin (ö. 906/1501) hayatını yazdığı *Mekārimu'l-Aḥlāk*'ını saymak gerekir.⁷⁶

Bazı alimlerin, filozofların, şairlerin bizzat yazdıkları hayat hikayelerinde eğitimlerini, yaşadıkları zorlukları ve bunlarla mücadelelerini açıkça, bazen örtük bir dille anlatmaları veya bazı hususları göz ardı etmeleri ahlak düşüncesi çalışmaları için mühim bir kaynak sayılmalıdır. Aynı şekilde kimi alimlerin veya filozofların vasiyetnameleri de ayrı bir kıymete sahiptir. Faḥruddîn er-Rāzî'nin, İbn Seb'în'in (ö. 669/1270) vasiyetnameleri bu açıdan dikkat çekici örneklerdir.⁷⁷

B.2.a.vii. Tarih Eserleri:⁷⁸ İslam tarih yazıcılığının muhtelif türleri edep ve ahlak metni olarak okunmaya müsaittir. Özellikle Selçuklular, İlhanlılar, Timurlular, Safeviler ve Osmanlılar dönemlerindeki Farsça ve Türkçe bazı kroniklerde edep, vasiyet, nasihat, hikaye ve benzeri başlıklar altında verilen ders çıkarma amaçlı anlatılar, ahlak zihniyetinin çözümlenmesinde tarih kaynaklarını mutlaka dikkate almayı gerektirmektedir. Mesela Muḥammed b. 'Alî er-Rāvendî'nin (ö. 603/1207'den sonra) *Rāḥatu's-Şudūr*'u bir Selçuklu tarihi olmakla beraber nedimlerin riayet etmeleri beklenen erkân, saray teşrifati, satranç ve tavla gibi bahisleriyle⁷⁹ tarih, edep ve edebiyatı birleştiren melez karakterli örneklerden biridir.⁸⁰ 'Alî b. Zeyd el-Beyhaḳî'nin (ö. 565/1169) *Tārîḫ-i Beyhaḳ*'ını ve bu eseri kaynakları arasında sayan Mirḥānd'ın (ö. 903/1498) *Ravḍatu's-Şafā*'sını ilgili bahisleri sebebiyle zikretmemiz yerindedir.

⁷⁵ Ahmet Özel, "İşkeveri," 674-676.

⁷⁶ Aka, "Ḥāndmîr," 550-552.

⁷⁷ Bu literatür hakkında bkz. Ömer Bozkurt, "İslam Felsefesinde Vasiyet Kültürü: İslam Filozoflarının Vasiyetleri," 57-84.

⁷⁸ Bu maddedeki kaynaklar için Alpaslan Fener'e teşekkür ediyorum.

⁷⁹ er-Rāvendî, *Rāḥat-üs-Sudūr ve Âyet-üs-Sürür (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, 2:374-403.

⁸⁰ Julie Scott Meisami, "Rāvandî's *Rāḥat al-şudūr*: History or Hybrid?," 183-215.

B.2.a.viii. Edebiyat: Edebiyat, bir tefekkür ürünü olarak İslam düşünce tarihi ve özelde Osmanlı düşünce tarihi araştırmalarında pek çalışılan bir alan değildir. Osmanlı düşüncesindeki derinliği keşfetmenin kapılarını aralayacak edebiyatta, felsefe ve kelamın teorik problemlerinin farklı bir dille tezahür ettiği⁸¹ türler ve kaynaklar mevcuttur. İran edebiyatı ve hakeza Osmanlı edebiyatı pratik felsefe ve ahlakın, bu alanlardaki birçok kuram, problem ve kavramın edebi bir dille işlendiği bir kaynak ve literatür olarak görülmelidir.

Daha çok edebiyat alanında çalışılan bir dizi eserin edep ve ahlaka dair muhtevaları dikkate alındığında onlara da burada kısaca değinmek yerinde olur. Makalemizin başında da ifade ettiğimiz üzere gazavatnâmeler, *Sindbadnâme*, *Oğuznâme*, *Şehnâme*, *Battalnâme*, *İskendernâme*, *Saltuknâme*, *Hamzanâme*, *Ebū Müslimnâme*, *Kâbusnâme*, *Merzübannâme*, *Danışmendnâme*, *Işknâme* ve benzerlerinde, atasözleri ve deyimlerle ilgili metinler, hicviyeler, şair tezkireleri, hikayeler, divanlar, kasideler ve diğer nazım türlerindeki eserlerde ahlak tasavvurunun tahlili için muazzam bir veri vardır. Bu eserlerden biri olan Firdevsî'nin (ö. 411/1020?) *Şehnâme*'deki İskender kıssası zamanla Fars ve Türk edebiyatında *İskendernâme* adıyla edebî, ahlaki ve siyasi öğütler ve kıssalar ihtiva eden bir literatüre ilham vermiştir. Türk edebiyatında 14. yüzyılda yazılmaya başlanan *İskendernâme* metinlerinin ilki Aḥmedî'ye (ö. 815/1412-13) aittir. Eser, İskender'in tarihiyle birlikte bir dünya tarihi olmanın⁸² yanında bir edep-ahlak kaynağı olarak görülecek bir içeriğe sahiptir.

“Ahlâk ve muaşeret kurallarını gösteren *Kâbûsnâme*, değeri üzerinde söz götürmeyen bir rağbet görmüş,” Sultan II. Murad adına yapılan çevirisi Türk nesrinin güzel bir örneği sayılmıştır.⁸³ Şarap içme erkânı gibi dine aykırı hususların anlatıldığı *Kâbûsnâme*, “sâkinâme, işretnâme” türü metinlerle ortaklık arzeder.⁸⁴ ‘Alî Şîr Nevâî'nin (ö. 906/1501) *Sâkinâme*'sinin öncüsü olduğu kabul edilen bu literatürdeki bir diğer eser divan şairi Revânî'nin (ö. 930/1523-24) *İşretnâme*'sidir. Eserde şarap, *sâkî*, *maḥbûb*, visal gibi temaların dünyevi anlamda kullanıldığı kabul edilmektedir.⁸⁵ Esnafın ahlak ve davranış kurallarını belirleyen “fütüvvetnâmeler” bizatihi meslek etiği

⁸¹ “Osmanlı şiirinin, felsefi ve akidevî temellerinin nasıl bir poetikaya dönüştüğünü” belli kaynaklar üzerinden ortaya koyan bir çalışma için bkz. Berat Açı, “Osmanlı'da Estetik ve Poetika: Kelam, Mucize ve Zorunluluk,” 5-31.

⁸² Halil İnalçık, *Has-bağçede 'Aş u Tarab: Nedimler, Şairler, Mutribler*, 125.

⁸³ Keykavus, *Kabusnâme*, 9, 13.

⁸⁴ İnalçık, *Has-bağçede 'Aş u Tarab*, 16.

⁸⁵ İnalçık, *Has-bağçede 'Aş u Tarab*, 229, 233.

kapsamında olmakla beraber ortaya çıkma sebeplerinden birinin işret meclislerine duyulan tepki olduğunu⁸⁶ dikkate aldığımızda onları da burada zikretmek yerinde olur.

Sa'di-i Şirazi'nin (ö. 691/1292) ünlü Farsça eseri *Gülistân ve Hâfız*'ı, Hâfız-ı Şirazi'nin (ö. 792/1390) *Divân*'ı içerdiği konular sebebiyle⁸⁷ edep ve ahlak literatürüne dahil edilmelidir. Bu eserlerin Osmanlı kültür hayatına oldukça önemli bir etkisi olmuştur. Nürüddin Abdurrahman b. Nizâmuddin Ahmed b. Muhammed Cami ya da daha meşhur adıyla Molla Cami'nin (ö. 898/1492) manzum eserleri de telif edildikten sonra Osmanlı ilim ve kültür hayatına yön veren metinler olmuştur. Bu metinler de literatürün büyük birçoğunda olduğu gibi şiir ve ahlaki buluşturan kaynaklardır. Benzer bir durum el-Fuđüli (ö. 963/1556) başta olmak üzere diğer birçok şairin eserleri için de geçerlidir.

B.2.b. Hadis: Birtakım problemlerin teorik tahlillerini içermeyen ve daha çok normatif yönü öne çıkan hadis derlemelerini burada konu etmemizin yanlış olmayacağını düşünüyoruz. Hicri ilk yüzyıllarda yazılan *Kitābu'z-zuhd* literatürünü hadislere dayandığı için burada ele almak veya aşağıda yer alan tasavvuf başlığına dahil etmek mümkündür. Benzer bir literatür olarak "kırk hadisleri"⁸⁸ de burada değerlendiriyoruz.

B.2.c. Furū' Fıkıh: Fıkıh ve ahlak ilişkisi, literatürde iki çerçevede ele alınmaya müsaittir. Birincisi nazari konuların tartışıldığı ve yukarıda yer verdiğimiz *usül* geleneği, ikincisi ise ameli boyutu öne çıkaran *furū'* geleneğidir. Hanefi gelenekte *usülde* olduğu gibi *furū'* fıkıhın bizzat pratik felsefeye tekabül ettiğini söyleyen Molla Husrev (ö. 885/1480) ve Ebü Sa'îd el-Hâdimî (ö. 1176/1762) gibi Osmanlı alimlerinin olduğu bilinmektedir.⁸⁹

Furū' fıkıhın doğrudan ahlak ve siyasete tekabül ettiğini savunan alimlerin yanında *furū'* meselelerini "edep" veya "ahlak" başlıklı eserlerde veya bölümler altında ele alan müellifler de vardır. Ebü'l-Kâşım Nâşirüddin es-Semerqandî'nin (ö. 556/1161) *Riyâdâtu'l-Ahlâk*'ının "Kitābu'l-Edeb" bölümü,⁹⁰ Ebü'n-Naşr et-Tabersî'nin (ö. 548/1154) *Mekârimu'l-Ahlâk*'ı,⁹¹

⁸⁶ İnalçık, *Has-bağçede 'Ays u Tarab*, 293.

⁸⁷ İnalçık, *Has-bağçede 'Ays u Tarab*, 25-34.

⁸⁸ Kırk hadis literatürü için bkz. Fahreddin Yıldız, "İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyile Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler," 407-455.

⁸⁹ Arıcı, "Ahlâk Neyi Bilmektir? Bir İlim Olarak Ahlâk," 58-59. Furū fıkıhın doğrudan İslâm siyaset düşüncesinin kaynağı olarak görülmesi üzerine bkz. Özgür Kavak, "İslam Siyaset Düşüncesi Kaynağı Olarak Furū-ı Fıkıh Metinleri," 265-294.

⁹⁰ es-Semerqandî, *Riyâdâtu'l-Ahlâk*.

⁹¹ et-Tabersî, *Mekârimu'l-Ahlâk*.

‘Alā’uddīn Çelebi ‘Alī b. Hüseyn el-Amāsī’nin (ö. 875/1470) *Tācu’l-Edeb* adlı Türkçe eseri⁹² bu türe giren örneklerdir. Mezkur eserleri edep kavramının merkeze alınması halinde edep literatürüne dahil etmek de mümkündür. Bunların ve benzeri eserlerin zamanla ilmihal türüne dönüştüğünü ve ilmihallerin edep veya ahlak başlıklı bölümleri içeren bir hüviyet kazandığını da ilave etmemiz gerekir.

B.2.d. Tasavvuf: Tasavvuf tarihinde erken yüzyıllardan beri tasavvuf âdâbı veya müridlik âdâbı üzerine bir literatür oluşmuştur. Bu eserlerin ya da bu bölümleri içeren eserlerin herhangi bir epistemolojik kaygısı olmayan ve sadece sufilere birtakım erkâna riayet etme yollarını anlatan, dolayısıyla tamamen pratik meseleleri içeren kaynaklar olduğunu düşünmek yanıltıcı olacaktır.⁹³ Bu tespiti dikkate almak kaydıyla tasavvuf literatüründe âdâb ve erkân başlıklı eserlerin ya da daha geniş bir içeriğe sahip olup da müridlik âdâb-ı muaşeretini konu edinen eserlerin pratik boyutunun öne çıktığını söylemek de yanlış olmayacaktır. Bu sebeple Ebū Naşr es-Serrâc’ın (ö. 378/988) *el-Luma*⁹⁴, Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî’nin (ö. 380/990) *et-Te’arrufu*, es-Sulemi’nin (ö. 412/1021) *Cevâmi’u Âdâbi’ş-Şüfiyye*’si, Ebū’n-Necîb Ziyâuddīn es-Suhraverdî’nin (ö. 563/1168) *Âdâbu’l-Murîdîn*’i, Necmuddīn Kubrâ’nın (ö. 618/1221) *Âdâbu’ş-Şüfiyye*’si gibi müridlik âdâbını konu edinen eserleri veya bu bahisleri içeren eserleri⁹⁴ ve bu literatürden ayrı olarak tarikat içi âdâba özelleşen eserleri⁹⁵ bu maddede ele almayı isabetli buluyoruz.

Sonuç

Bu makalenin hazırlanmasındaki temel saik, İslam ahlak düşüncesi tarihi çalışmalarının sınırlı bir kaynağa dayanmasının eleştirilmesi ihtiyacı ve buna ilave olarak da bir tasnif teklifinde bulunmadır. Sınırlı bir kaynak üzerinden İslam ahlak düşüncesinin çalışılması beraberinde başka sorunları da getirmektedir. Kaldı ki sınırlı kaynağa dayalı olarak yapılan çalışmalarda da ciddi bir nitelik problemi vardır. Bu nitelik sorununu besleyen bir faktör Türkiye’de İslam ahlak düşüncesini akademik bir araştırma alanı olarak görüp uzun yıllar bu sahada araştırma yapan isimlerin çok az olmasıdır. İslam ahlak düşüncesi, akademik kariyerin belli dönemlerinde ilgilenilen bir alan olunca birbirini tekrar eden yayınlar hayli hacimli bir yer tutmakta, disiplinin tarihi, kaynakları, terminolojisi ve literatürü üzerine derinlikli

⁹² el-Amāsī, *Tācu’l-Edeb*, v. 1b-62b.

⁹³ Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*, 108.

⁹⁴ Safi Arpağuş ve Kübra Betül Baydar, “Tasavvuf’ta Âdâb ve Erkan Risaleleri,” 293-300.

⁹⁵ Arpağuş ve Baydar, “Tasavvuf’ta Âdâb ve Erkan Risaleleri,” 300-310.

çalışmalar yapılmasına pek girilmemektedir. Bunu en iyi gözlemleyeceğimiz çalışmalar makaleler, tezler ve çoğu ders materyali olarak hazırlanmış ve neşredilip piyasada dolaşıma giren kitaplardır. Elbette ki bu yazının başında atıf yaptığımız ve ikincil literatürü tenkit eden çalışmalar da yok değildir. Bu makale bu eleştirilerin bir adım ötesine geçerek bir tasnif önerisinde bulunmaktadır.

Önerimizi sunarken problem alanı olarak salt İslam ahlak düşüncesi ile zihnimizi çevrelemedik. Adlandırma ve dönemlendirme problemleri söz konusu olduğunda İslam felsefesi için geçerli olan tartışmalar bir anlamda İslam ahlak düşüncesi için de varittir. Yazımızın başında ifade ettiğimiz üzere İslam siyaset düşüncesi ve İslam mantık tarihi çalışmalarında da benzer bir literatür ve tasnif sorunu olduğunu düşünüyoruz. Aynı yaklaşım ahlak çalışmalarını yakından ilgilendiren İslam düşüncesinde psikoloji, nefis teorileri üzerine yapılan tez, makale ve diğer araştırmalarda da müşahade edilebilir. Bu çalışmalarda klasik literatürün belli bir kısmına odaklanıp mesela tıbbın, tarihin, belli sanat dallarının ve edebiyatın insan tasavvurları felsefi bir tahlile konu olmamakta, çoğunlukla kelam, tasavvuf, Meşşâ'î felsefe ve kısmen İsrâkî felsefenin insan anlayışları benzer bir tekdüzelik içinde tartışılmaktadır. Dolayısıyla bu yazının o alanlar için de bir ölçüde örnek olabileceğini düşünüyoruz.

Her tasnif çabası beraberinde birtakım problemleri de taşımaktadır. Bir alanı ya da bir alandaki literatürü tasnif ederken sorunlara gebe olan en önemli maddeler “dönemlendirme, kapsam, tutarlılık ve yeterli örnekleme sahip olmaktır.” Makalemizde eleştiri getirdiğimiz tasniflerin benzeri bir durumda olmamak adına bizzat kendimizi uzun bir süre sorguladıktan sonra bu maddelere cevap vermeye ve tasnifte özellikle keyfilikten ve yapaylıktan uzak olmaya gayret ettik. Bunun dışında elbette tasnifimizin maksimleri ve bunlara uygun olarak geliştirdiğimiz alt başlıklar bilimsel düşüncenin gereği olarak eleştiriye açıktır. Bize böyle bir tasnifte ilham veren ve cesaretlendiren ilimler tasnifi ve benzeri eserlerdeki tasniflerdir. Farklı alimler ya da filozoflar aynı ya da daha geniş bir malzemeyi kendi ölçütlerini belirleyerek birbirinden farklı tasniflere konu etmiştir. Dolayısıyla bu literatür konu ve problem odaklı değil de başka bir zaviyeden başka bir tasnife pekala konu edilebilir. Farklı bir tasnife konu olma potansiyeli İslam ahlak düşüncesi söz konusu olduğunda çok daha fazladır. Yeter ki dönemlendirme, kapsam, tutarlılık ve yeterli örnekleme sahip olma problemlerine cevap verilerek yola çıkılsın.

Alternatif bir tasnifin yukarıda örneklendirilen sorunları ve gerekse burada yer verilmeyen bazı müşkil durumları izale etmesi, bu tamamen mümkün olmuyorsa içerik ve teorik zemin olarak birçok meseleye cevap verme amacında olması beklenir. Bu çalışma temel önerilerimizin ortaya konulması için asgari çerçeveyi sunma iddiasında olup yazımızdaki şablon ve kurgunun bir kitaba dönüştürülmesi de mümkündür. Dahası zikredilen alt literatürlerin her birisinde ahlak düşüncesini arayan, sorgulayan müstakil çalışmalara da ihtiyaç vardır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Açıl, Berat. "Osmanlı'da Estetik ve Poetika: Kelam, Mucize ve Zorunluluk." *İLEM Konferanslar Serisi 11*, içinde 5-31. İstanbul: İlem, 2018.
- Adamson, Peter. "Abū Bakr al-Rāzī on Animals," *Archiv für Geschichte der Philosophie* 94:3 (2012): 249-273.
- Adamson, Peter. "The Ethical Treatment of Animals." *The Routledge Companion to Islamic Philosophy*. Ed. Richard C. Taylor ve Luis Xavier López-Farjeat, içinde 371-382. New York, NY: Routledge, 2016.
- Aka, İsmail. "Hāndmīr." *DĀ*, 15:550-552.
- Akasoy, Anna ve Fidora, Alexander, *The Arabic Version of the Nicomachean Ethics*. Brill: Boston, Leiden, 2005.
- Altaş, Eşref. "Hikemiyât Literatürü ve Ahlâk." *İslâm Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler*. Ed. Ömer Türker ve Kübra Bilgin, içinde 103-138. Ankara: Nobel, 2016.
- el-Amāsī, 'Alā'uddīn Çelebi 'Alī b. Huseyn. *Tācu'l-Edeb*, Süleymaniye Kütüphanesi-Yazma Bağışlar, no. 2476, 1b-62b.
- ARICI, Mustakim. "Ahlâk Neyi Bilmektir? Bir İlim Olarak Ahlâk." *İslâm Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler*. Ed. Ömer Türker ve Kübra Bilgin Tiryaki, içinde 43-78. Ankara: Nobel, 2016.
- ARICI, Mustakim. "İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlâk İlmi." *Mukaddime* 7:1 (2016): 1-29.
- ARICI, Mustakim. "Kutbuddin Şîrâzî'ye Göre Tababet Sanatı ve Hekimlik Ahlâkı." *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları* 22 (2012): 45-71.
- ARICI, Mustakim. "12-16. Yüzyıllarda Ahlak ve Siyaset Literatürü." *İslam Düşünce Atlası* 2. bs. (yayın aşamasında).

- Arıcı, Mustakim. *İnsan ve Toplum: Taşkoprızâde'nin Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2016.
- Arpağuş, Safi ve Kübra Betül Baydar. "Tasavvuf'ta Âdâb ve Erkan Risaleleri." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15:30 (2017): 285-315.
- al-Attar, Mariam. *Islamic Ethics: Divine Command Theory in Arabo-Islamic Thought*. New York: Routledge, 2010.
- Ayni, Mehmed Ali, *Türk Ahlâkçıları*. İstanbul: Marifet Basımevi, 1939.
- Balcı, Musa. "İslâm Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı." Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2013.
- Başer, Hacı Bayram. *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*. İstanbul: Klasik, 2021.
- Bircan, Hasan Hüseyin. "Ahlâk: Mutluluk ve Erdem." *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*. Ed. M. Cüneyt Kaya, içinde 655-684, Ankara: İSAM, 2018.
- Bozkurt, Ömer. "İslam Felsefesinde Vasiyet Kültürü: İslam Filozoflarının Vasiyetleri." *Toplum Bilimleri Dergisi* 8:15 (2014): 57-84.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Ahlâk Kitaplarımız*, İstanbul: Necm-i İstiğbâl Matbaası, 1325/1907.
- el-Câbirî, Muhammed 'Âbid. *el-'Aklı'l-Ahlâkiyyu'l-'Arabî*. Beyrüt: Merkezi'd-Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 2001.
- Câlinüs. *Min Maqâleti li-Câlinüs fi Enne Kuva'n-Nefs Tevâbi'un li-Mizâci'l-Beden. Dirâsât ve Nuşûş fi'l-Felsefe ve'l-'Ulüm 'inde'l-'Arab*. Nşr. 'Abdurrahmân Bedevî, içinde 183-189. Beyrüt: el-Muessesetu'l-'Arabiyyetu li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1981.
- Cengiz, Yunus. *Mu'tezile'de Eylem Teorisi: Kâdf Abdülcebâr Örneği*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- Cevahir, İdris. "Modern Ahlâk Çalışmalarındaki Ahlâk Tasniflerine Eleştirel Bir Yaklaşım." *İslâm Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler*. Ed. Ömer Türker ve Kübra Bilgin Tiryaki, içinde 79-102. Ankara: Nobel, 2016.
- Coşkun, Abdulkadir. *İbn Sînâ Felsefesinde Retorik*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011.
- Çağrı, Mustafa. *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*. İstanbul: Dem Yayınları, 2006.
- Çelik, İmam Rabbani. "XV. Y.Y. Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri: Teklîfe Dair Tartışmalar." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2020.
- Demirkol, Murat. *Nasîreddin Tûsî'nin Ahlak Felsefesine Etkisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2011.
- Demirli, Ekrem. "Tasavvuf Ahlak İlmi Olarak Kabul Edilebilir mi?: Determinist Ahlaka Endeterminist Yaklaşımlar." *İslam Tetkikleri Dergisi* 11:2 (2021): 419-437.
- Demirli, Ekrem. "Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi." *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2:4 (2016): 1-29.
- Demirli, Ekrem. "'Zahiri' İlimlerin Otoritesi Karşısında Tasavvuf'un Meşruiyet Arayışı." *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2007): 219-244.
- Durmuş, İsmail. "İbnü'l-Mukaffa'." *DİA*. 21:130-134.
- Erdem, Hüsamettin. *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk: (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar)*. İstanbul: Dem Yayınları, 2006.

- Fakhry, Majid. *Ethical Theories in Islam*, Leiden: E.J. Brill, 1991.
- el-Ĥakīhī, ‘Abdulkādir b. Aĥmed b. ‘Alī. *Menāhicu’l-Aĥlākı’s-Seniyye*. Reşid Efendi, no. 481, 204a vd.
- Gafarov, Anar. *Nasîruddîn Tûsî’nin Ahlâk Felsefesi*. İstanbul: İSAM, 2011.
- el-Ġazālî, Ebû Hâmid. *İhyâ’u ‘Ulûmi’d-Dîn*. 1. c. Halep: Dâru’l-Va’y, 2004.
- Göksu, Ahmet. “Aristoteles ve İbn Sînâ’da *Canlıların Oluşumu Üzerine*.” Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul, 2021.
- Görmez, Mehmet. “Ahlâk ve Hadis.” *İslâm’ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Kutlu Doğum Sempozyumu-2001*, içinde 577-86. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hourani, George. *Reason and Tradition in Islamic Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- İbn Sînâ. *eş-Şifâ, et-Tabî’iyyât/el-Hayevân*. Tah. ‘Abdulhalim Muntaşir vd., Ķâhira: el-Hey’etu’l-Mısrıyyetu’l-Âmme li’l-Kitâb.
- İbnu’l-Mukaffa’. *Kitâbu’l-Manţık*. Nşr. Muhammed Tākī Dānişpejüh. Tehrân: Encümen-i Felsefe-i İrân, 1357/1978.
- İnalcık, Halil. *Has-bağçede ‘Ays u Tarab: Nedimler, Şairler, Mutribler*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2017.
- Ķādî Beydâvî. *Tuhfetu’l-Ebrâr Şerhu Meşābihî’s-Sunne li’l-İmâm el-Beğavî*. Tah. Nûruddin Tālib. Dımeşk: Dâru’n-Nevādir, 1433/2012.
- Kavak, Özgür. “İslam Siyaset Düşüncesi Kaynağı Olarak Furu-ı Fıkıh Metinleri.” *İslam Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*. Ed. Özgür Kavak ve Lütü Sunar, içinde 265-294. Ankara: İlem, 2018.
- Keykavus. *Kabusnâme*. Haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Kabalcı, 2007.
- Koca, Suat. *Hadis ve Ahlâk: Kavram, Kuram, Literatür ve Tasavvur Eksenli Bir İnceleme*. İstanbul: KURAMER, 2020.
- Köksal, Cüneyd Asım. “İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlâkîliği Meselesi - Mukaddimât-ı Erbaa’ya Giriş.” *İslâm Araştırmaları Dergisi* 28 (2012): 1-43.
- Kömbe, İlker. “Osmanlı-Türk Düşüncesinde Münâzara İlmi ve Abdünnâfi İffet’in Tercüme-i Adâb-ı Gelenbevî Adlı Eseri.” *Divân: İlmî Araştırmalar* 20 (2006): 119-167.
- Kutluer, İlhan. “İbnü’l-Mukaffa’: Düşüncesi.” *DİA*. 21:134-137.
- Kutluer, İlhan. “İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü.” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1989.
- Levend, Ağâh Sırrı. “Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 11 (1964): 89-115.
- Makdisi, George. *İslam’ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı’da Beşerî Bilimler*. Çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik, 2009.
- Meisami, Julie Scott. “Rāvandi’s *Rāhat al-şudūr*: History or Hybrid?.” *Edebiyât: The Journal of Middle Eastern Literatures* 5:2 (1994): 183-215.

- Melvin-Koushki, Matthew. "Is (Islamic) Occult Science Science?." *Theology and Science* 18:2 (2020): 303-24.
- Orman, Sabri. "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları." *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 6 (1999): 9-48.
- Özel, Ahmet. "İşkeverî", *DİA*. EK-1:674-676.
- Özturan, Hümeyra. "Etik ile Ahlâk Arasında: Türkçe Ahlâk Felsefesi Literatürüne Dair Etik Kavramı Kullanımı Üzerinden Bir Değerlendirme." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9:17 (2011): 169-202.
- Özturan, Hümeyra. "İslâm Ahlâk Düşüncesi Çalışmalarının Dünü ve Bugününe Dair Bir İnceleme." *İslâm Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler*. Ed. Ömer Türker ve Kübra Bilgin Tiryaki, içinde 1-41. Ankara: Nobel, 2016.
- Özturan, Hümeyra. "Muhammed Âbid el-Câbirî. Arap Ahlâkî Aklı. Çeviren Muhammet Çelik. İstanbul: Mana Yayınları, 2016. 824 sayfa. ISBN: 9786059136037." *Nazariyat* 3:2 (2017): 141-148.
- Pala, İskender. "Nasihâtname." *DİA*. 32:409-410.
- Pormann, Peter E. ve Emilie Savage-Smith. *Medieval Islamic Medicine*. Washington, D.C.: Georgetown University Press, 2007.
- Quasem, Muhammad Abul. "Psychology in Islamic Ethics." *The Muslim World* 71:3-4 (1981): 213-227.
- Pehlivan, Necmettin. "Âdâbu'l-Bahs ve'l-Münazara." *Mantık El Kitabı*. Ed. İsmail Köz ve Ali Çetin, içinde 262-303. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*. Çev. Ahmed Ateş, 2. c. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- El-Rouayheb, Khaled ve Sabine Schmidtke,. "Introduction." *The Oxford Handbook of Islamic Philosophy*. Ed. Khaled El-Rouayheb ve Sabine Schmidtke, içinde 1-7. New York, NY: Oxford University Press, 2016.
- es-Semerqandî, Ebû'l-Kâşım Nâşiruddîn. *Riyâdâtü'l-Ahlâk*. Tah. Semih İbrâhîm Sâlih. Dîmeşk: Dâru'l-Beşâir, 1427/2006.
- es-Sübki, Tâceddin. *Mu'îdü'n-Ni'am: Makam ve Meslek Ahlâkı*. Haz. Harun Yılmaz ve M. Enes Midilli. İstanbul: TYEKBY, 2019.
- eş-Şehrazürî, Şemsuddîn. *Şerhu Hikmeti'l-İsrâk*. Tah. Huseyn Dîâi. Tehrân: Muessese-i Mu'tala'ât ve Tahkikât-ı Ferhengî, 1993.
- eṭ-Ṭabersî. *Mekârimu'l-Ahlâk*. Kûm: Muessese-i Enşariyân, 2011.
- Ṭüsî, Naşîr al-Dîn. *The Arabic Version of Ṭüsî's Nasirean Ethics*. Haz. Joep Lameer, Leiden: Brill, 2016.
- Türker, Ömer. *Ahlâk: Yeni Bir Yaklaşım*. İstanbul: Ketebe, 2019.
- Türker, Ömer. *Pratik Felsefenin Yeniden İnşası: Ahlakiliğin Doğası*. İstanbul: Ketebe, 2021.
- Tekin, Ali. "Vicdan ve Vicdanî Önergeler (Vicdâniyyât) Arasındaki İlişki." *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*. Ed. Yunus Cengiz ve Selime Çınar, içinde 33-75. Ankara, Nobel, 2018.

- Taşköprizâde, ‘İşâmuddîn Aḥmed. *Miftāḥu’s-Sa‘āde ve Mişbāḥu’s-Siyāde fî Mevdū‘āti’l-‘Ulūm*. Tah. Kāmil Kāmil Bekrī. ‘Abdulvehhāb Ebū’n-Nūr. Kāhira: Dāru’l-Kutubi’l-Hadise, 1968.
- Taylor, Richard C., López-Farjeat, Luis Xavier. “Introduction.” *The Routledge Companion to Islamic Philosophy*. Ed. Richard C. Taylor ve Luis Xavier López-Farjeat, içinde 1-3. New York, NY: Routledge, 2016.
- Umut, Tuba Nur. “Antik Yunan’da Tekhnê ile Ahlâki Alan Arasındaki İlişki Üzerine.” *Beytülhikme* 8:1 (2018): 191-213.
- Yetkin, Hacer. “Bâkullâni’nin Usul Düşüncesinde Mükellef.” *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 60 (2021): 1-28.
- Yıldız, Fahreddin. “İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11:21 (2013): 407-455.